سىر

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى.

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي ۋە ئىجتىمائىي كۈرەشلەر تارىخىدا شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى قاچان پەيدا بولغان؟ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش يولىدا قانداق كۈرەشلەر بولدى؟ ئۇنىڭ شۇ كۈنگىچە ھەل بولماي كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى نېمە؟ — دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بېرىپ ئۆتۈش، بۈگۈنكى كۈندىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. ھالبۇكى، بۇ مەسىلىگە مۇتلەق بىر تىنىق جاۋاب بولماي تۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنى كېيىنكى تەغدىرى ھەققىدە توغرا خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تۆۋەندە يۇقىرىقى ئۈچ سوئال ئەتراپىدا ئۆز پىكىرلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى مۇندىن كېيىن قانداق ھەل قىلىشنىڭ ئەمەلىي ۋە نەزەرىيىۋى چارىلىرى توغرىسىدا ئۆز كۆز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمىز:

1. شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ پەيدا بولۇشى.

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى — بۈگۈنكى كۈندە شەرقىي تۈركىستان دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، ئۇ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىستىلاسىدىن پەيدا بولغان ئىدى. ھەممىگە مەلۇمكى، چار پادىشاھ ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋە قازاقىستاننى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن بۇ رايونلارنىڭ نامى غەربىي تۈركىستان بىلەن قوشۇلۇپ، «تۈركىستان» دەپ ئاتالدى. «تۈركىستان» دېگەن ئۇقۇم X - XI ئەسىرلەردە مەلۇم بولۇپ، ئۇنى بۈيۈك ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىشلەتكەن. مۇھەممەت ... قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت زېمىنىنى شۇنداق ئاتىغان؛ «بۇ تۈركىستان يەرلىرىدۇر» دەپ ئاتىغان

ئېدى.

مانا، مۇشۇ «تۈركىستان» دېگەن ئومۇمىي ئىسىم چار روسىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان، ئۆزبېكىستانلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن «غەربىي تۈركىستان»، «شەرقىي تۈركىستان» بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. بۇ بۆلۈنۈشلەرنى بۇنىڭدىن بۇرۇنقى تارىخلاردىكى چۈشەنچىلەرگە بەزى ئالىملار روسىيەنىڭ ياۋروپا تەرىپى «غەربىي تۈركىستان» نى «روسىيە تۈركىستانى»، «شەرقىي تۈركىستان» نى «خىتاي تۈركىستانى» دەپ ئاتاشقا باشلىغانلىق خاتالىقلار يۈز بەرگەن ئىدى. ئەمەلىيەتتە كۈچلۈك بىر قىسىم ئالىملار بولسا «خىتاي تۈركىستانى» دېگەن سۆزنى قەدىمكى «چىن تۈركىستان» دېگەن ئىسىم بىلەن ئالماشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق تارىخىي خاتالىقلارغا يول قويۇپ كەلگەن ئىدى.

بىز ئەمدى «چىن تۈركىستان» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى. م. قەشقەرىنىڭ «دىۋان» ىدا باشقا مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇلغان «چىن» سۆزى مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىياغا جايلاشقان قەدىمكى ئۈچ زېمىننىڭ نامى بولۇپ، ئۇ «ئۈستۈنكى چىن» يەنى «تاۋغاچ» (بەزى تارىخلاردا «تامغاچ»)، «ئوتتۇرا چىن» (خىتاي)، «تۆۋەنكى چىن» (شەرقىي تۈركىستان) دەپ ئۈچكە بۆلۈنگەن. («دىۋان»، 1-توم، 422-423-بەتلەر). «ئۈستۈنكى چىن» دۆلەت نامى «ماچىن» دەپ ھەم ئاتالغان (يۇقىرىقى ئەسەر، شۇ بەت). بەزى ئالىملار بولۇشىچە «ھازىرقى خىتاي بولسا ئىدى» دەپ قەيت قىلىشقان ئىدى. شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىنى «ماچىن»، «چىن ماچىن» دەپ ئاتىشىدۇ.

بىزنىڭچە، ماچىننىڭ ئەسلى ھازىرقى خىتاي بولماي، قەدىمكى ئەرەبىستان بولۇشى مۇمكىن: بۇنى ئەنىق دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى

شۇڭلى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىز ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك ئۆتكەن
مۇقەددەس مىراس؛ مەن بۇ يەردە شۇنى ھېكمەتلەرنىڭ (دانىشمەن-
لەرنىڭ) مىسالىرى بىلەن، ماھىيەتلىك ھېكمەتلەرنىڭ شېئىرلىرى ئاساسى
ئوزۇقى دەپ يەنە. شائىرنىڭ بۈيۈك دىتى، چىن، دېڭىز شەرقىي
تۈركىستاننىڭ تۈزۈمى. بىز ئۈچۈن، قوتادغۇبىلىك داستانىنى
ئۆرنەك شېئىرىيەتنىڭ ئۈلگىسى، ئارۇز ۋەزنىدە يازغىنى ياخشى
بىلىمىز. شائىر ئۆزىنى خوتەندىكى مۇسۇلمانلىشىشنى ئۆز دەۋرىدە
تونۇشتۇرىدۇ. تەڭرى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ خوتەننى، ماچىننى
دېمەكچى بولسا، بۇ يەردە قەدىمىي مەركەزلىك بولغۇچى قەشقەر
دىن خوتەننى ئىسلام ئىدىيەسىنى ئۆزلەشتۈرگەن كىتاب ھەقىقەتەن
بىر يېڭى نام بولۇشى مۇمكىن.

بۇ دېگەنلەر بىزنىڭ قەشقەرنىڭ، ماچىن بىلەن چىننىڭ
ئارىسى تۈردە ئالاقە يول، شەرقىي (ئۇيغۇر ئىزلىرى ئىچىدە)
دېگەن سۆزلەرنى قوللانغان. ھالبۇكى، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە
شەرقىي تۈركىستان بىلەن چىننىڭ ئارىسى ئۈچ ئالاقە، ئەگەر
بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىسى تۈرلۈك ئالاقە يول، دېگەن بىر مىسال كۆرۈپ
بار. مۇھىمى شەرقىي تۈركىستان بىلەن ھەممە خىتاي ئارىسىدا بىرەر
تەرەپلەرنىڭ مۇھىم ئالاقىلىرىنىڭ بولغىنى تارىخ بىلىدۇ. شۇڭلاشقا
ھەممە خىتاي شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي قىسمى، شەرقىي
جەنۇبىغا تۇتاشقان كېلىدۇ. دېمەك، بىز ھازىرچە بۇ چىن، ماچىن
ماچىن سۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئېنىق لوگىكىسىنى تېپىپ بىلمەيمىز. لېكىن
شۇنىڭغا قارىماي تۈركچە چىن، ئۇيغۇرچە ماچىن (چىن
دورىنىڭ نەسلى). چىن تۈركىي ماچىن، چىن ماچىن سۆزلىرى
مۇشۇ نىسبەت ئالاقىدار بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز.
مانا، مۇشۇ ئۈچ چىننىڭ ئوتتۇرىسى شەرقىي تۈركىستان

ئۆز تەكبىر ياڭغان ھەقىقى ئىسىم تۈركىستان سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ
قوللىنىلدى ، «جەنۇبى تۈركىستان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . بۇ قوشما
نامنىڭ XV - XVI ئەسىرلەردىن بۇرۇن بار - يوقلۇقىنى بىر نۇقتىغىچە
ئوچۇقلىمىدۇق . لېكىن ئۇلۇغ ئالىم «سەككاكى» ، «ئاتايى» ، «ناۋايى»
قاتارلىقلار ئەسەرلىرىدە جەنۇبى كەلگەنچە قوللىنىلىدۇ . جۈملىدىن ئۇلۇغ
ئۆزبەكنىڭ بىرىنچى زامانىسى مۇنداق يازغان ئىدۇق .

قاشقەر ئۆزۈڭ ئۇلۇغلىقىڭنى كۆرسەتتى ئۆزۈڭ ،
ئاقىبەت ئاتىدىم سېنى جەنۇبى تۈركىستان سارى !

(ئۆزبېك ئەدەبىياتى ، 1 - توم ، تاشكەنت 1959 ، 446 - بەت)

مەزمۇنى : «قاشقەر ئۆزۈڭ كۆرسەتكەن ئۇلۇغلۇقىڭنى ئۆزىنى
يوقىتىپ قويسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئاخىرى ئۆزبېكنىڭ بولدى دېگەن جەنۇبى
تۈركىستاننى داۋاملاتتى» .

ئەنە شۇنداق دېگەنلەردىن مۇنداق خۇلاسە چىقىدۇ :
قەدىمدىن «چىن» سۆزى ئىلگىرى - كېيىن خىتاي دېگەن مەنانى
بىلدۈرگەن بولسا ، «جەنۇبى تۈركىستان» دېگەن سۆز ھەم ئەسلى
«خىتاي تۈركىستانى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ . بۇ خۇ -
سۇسىتا مەشھۇر رۇس شەرقشۇناسى ي . ئې . بېرتېلس
مۇنداق يازىدۇ : «ناۋايى ئەسەرلىرىدە ... خىتايغا
قاراشلىق بولغان ئاتالغۇ ... ئاتالغان ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ
ۋاقىتتا ناۋايى ... ئىستىلاچىلارنىڭ خىتاي بىلەن -
مۇناسىۋەتلىك ئىدى . ناۋايى ئۇنى جەنۇبى تۈركىستان
دەپ ئاتىغان . شۇنداق ... مەنانى خىتاي
... تۈركلەر ...» («ناۋايى ۋە جامى»
موسكوۋا 1965 - 154 - بەت) . بىز ي . ئې . بېرتېلسنىڭ بۇ
سۆزلىرىنى ... ئۆزگىچە قاراش دەپ ھېساپلايمىز .

شۇنداق قىلىپ خىتايلار بۇنى بويلاپ، تولۇق ئۇلار چىن ياكى چىن تۈركىستان، دەپ ئاتاشقا كىرىشكەن. ئۇيغۇر دىيارى XIX - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىنى باشلاپ شەرقىي تۈركىستان دەپ ئاتىلىپ كېلىمەكتە (شەرقىي تۈركىستانغا ئىرانلىقلار ئۇيغۇرلارنى باشقىچە يەنە بىرى بىر قىسمى دەپ ھەم بولسىمۇ، بىز ئۇلارغا ھەققىدە بوماقالىدا توختالمايمىز).

بۇ قىسىم بۈگۈنكى كۈندە ئاتاماقتىن قالغانىدۇر. چۈنكى بۇ قىسىمغا لاييق دۆلەت چېگراسى ئاللىقاچان بەلگىلەنگەن. ئۇ شەرقتە قىبىلىسى شاھەنشاھ (ھازىرقى شىنشىلىك شاھ) تاغلىرى ئارقىلىق خىتاي بىلەن، جەنۇپتە كۇئېنلۇن تاغلىرى ئارقىلىق ھىندىستان، پاكىستان ۋە ئافغانىستانلار بىلەن، غەربتە تۇرتۇرى ئاغزى ۋە قازاقىستان رېسپۇبلىكىلىرى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن، شىمالدا مانغولىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ زېمىننىڭ چوڭلۇقى بىر مىليون 7/0 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. بۇ دەۋر جاھان جۇغراپىيەلىرىگە كىرگەن. ئۇ ئالتاي، تاشقۇرغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتارلاردىن ئىبارەت تۈركىي خەلقلىرى بولسا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەقىقىي ئىگىلىرىدۇر.

شەرقىي تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ نوپۇسى خۇسۇسىدا ... كۆرگەنمە ئەنسىز بولماسلىقنى كۆزلەپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئۆزى ... شۇڭكى، خىتاي سىياسەتچىلىرى قاچانلا بولمىسۇن بىزنىڭ سانىمىزنى ھەددىن تاشقىرى ئوچۇق يوللار بىلەن ئۇيغۇر دىيارىغا ئۆزلىرىنىڭ خىتايلىرىنى كۆپلەپ ئىنىس قىلىپ ھەقىقەت، بولۇپ قەتئىيەنلىك — خىتاي ئىستىقلالى كۆزلەپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ئىستاتىستىكا ... 1926 - يىلى ئېلان قىلىنغان بىر ئىسپات مەلۇماتتا شەرقىي تۈركىستان 45 ناھىيەدە بولۇپ، ئۇنىڭ نوپۇسى 2680883 كىشى دەپ مەلۇم قىلىنغان. 1928 - يىلى

تېخىچە ئىشلىنىۋاتىدۇ. ئەسلىدە نوپۇسى ئۇيغۇرلار مىڭ كۆپەيتىپ 64% ئاھالىسى
بولۇپ 551741 كىشى ئىدى. يەرلىك ئاھالىنىڭ سانى بۇ سان
خىتاي ئەسكەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. 1955-يىلى ئىچكىرى
بېسىپ چىققان، شىنجاڭ تارىخى قوشۇنى ئاھالىسى قولى ئەھۋالى
دېھقان ئەسكەرلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۈچ مىليون ئەتراپىغا
يەتكەن ئىدى. شىنجاڭ ھۆكۈمىتى 1956-يىلى تۈركىستانغا بىر
مىليون خىتاي كۆچۈردى. ئەھمەتجان قاسىمى 1946-يىلى يېزىپ
بولسا ئۈزۈن بەش مىليون ئۈچ يۈز مىڭ قاچقان
ئىدى. ماۋ ھۆكۈمىتى 1951-يىلى ... سانلارغا قارىغاندا
كېيىنكى ... مىليون ... يۆتكەپ قويدى.
شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان نوپۇسى بەش مىليون ئەتراپىدا
سانالسا كېرەكتى.

بولسىمۇ ... يىلدا ... ئۆزىنى ...
... مۇستەقىل ...
بۇغا ئۆزىنىڭ، شەرقىي تۈركىستان تارىخى ناملىق كىتابىدا
30-يىللاردا شەرقىي تۈركىستان نوپۇسى 7 مىليوننى
تۇشقاندۇ ... 1936-يىلى ...
... 11 مىليون
... 1975-يىلى تۈركىيەدە چىققان ...
قاموسىدا: شەرقىي تۈركىستانلىق تۈركلەر 12 مىليون
ئۈچ يۈز مىڭ ...
...
...

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى ...
...

ياشاپ كېلىۋاتقان ١٥ ميليون تۈركى خەلقلەرنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۆزلىگىدىن ئۇلارنى خىتايغا، «شىنجاڭ» (يېڭى يەر) دېگەن قانۇنسىز نام تېڭىلغان 1884 - زامانىدىن باشلاپ يېڭى بولغان ئىدى. چۈنكى، «شىنجاڭ» دېگەن بۇ نام مانجۇ - خىتاي باسقۇنچىلىرى بۇ دىيارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن بارلىق مىللىي قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇپ، خەلقئارا پېتىربۇرگ توختامىدا (1881) قول قويۇلغاندىن كېيىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بىردىنبىر مۇستەملىكىچىلىك قارارى ئىدى. ياپون توختامى (1895) بۇ قارارنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەپ بەردى. بۇ ئىككى قارار ئارقىلىق ئۇلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆزىگە ئايرىم مۇستەقىل قىلىشقا ئالماقچى بولۇشقان ئىدى. ھازىرقى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ھارام نىيىتىدىن تېخى قايتقىنى يوق.

بىز بۇ يەردە مانجۇ - خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ بۇ رەزىل مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا كۆرسەتكەن ... ئانالىز ياپون ۋە پېتىربۇرگ توختاملىرىنىڭ سەۋەبى ھەققىدە ئازراق توختالساقمۇ تەپسىلىي توختالمايمىز. ھالبۇكى، ئىككى مۇھىم ئىككى توختام يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ - خىتاي مۇستەم- لىكىچىلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆزىگە ھەرگىز مۇستەقىل بولۇشقا قارشى تۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. مىسال ئۈچۈن ياپون توختامىنى ئالساق، شەرقىي تۈركىستاننى چاررۇسىيىنىڭ قارشى بازىغا ئايلاندۇرماقچى بولۇپ، ئۆز نىيىتىنى ئىپادىل- مىگەندىن كېيىن ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ... شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىغا قوشۇپ بېرىش مەقسىتىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان قەشقەر توختامى بولۇپ، پېتىربۇرگدىكى چاررۇسىيە ئالىملىرى! شەرقىي تۈركىستاندا بىر مۇستەقىل دۆلەت ۋۇجۇدقا كېلىپ قالسا، ئوتتۇرا ئازىيا ۋە قازاق دالىسىدىكى تۈركى خەلقلەرگە يامان تەسىر قىلىدۇ – دېگەن

خاتا سىياسەتى تۈپەيلى قوزغالغان كۆتۈرۈلۈشلەرى. شۇنىڭدىن بۇيان 99
يىلغا ھۆكۈم قىلىنىشقان بىرمۇنچە مىللەتنىڭ ھوقۇقىنى ماناسىماسلىقى ئارات
بولۇشقان قىياپەتتى تۈگەتتى. ئەمما، ياپونىيە، ئەنگلىيە ۋە تۈركىيە قوزغام-
لەرنىڭ قارارىدىن ئىشقا كۆرۈنگەن ئۆزگىرىش ئىمكانى.

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ ھەقىقىي كېلىپ چىقىشى بولغانلىقىنى
ھوقۇق كېلىپ قوزغىلىپ مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئەھۋال ياپونىيە ئاتالغان
ۋە ئىنگلىزلارنىڭ جاھانگىرلىرىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك تۈزۈمى، ھۆكۈمەت-
لىكىدىكى رۇسنىڭ تەسىرى جەھەتتە شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ يەرلىك قوشۇنى
دەۋرى بولغان ئىدى - دەپ ھېساپلىساق، 1930 - يىللاردىن
بويان تېچلىق جەھەتتە ھاكىمىيەت، ئىقتىسادىي جەھەتتە جۇڭگونىڭ
بىر قىسىم سىياسىتىنىڭ ھېچ نەرسىسى قالمىغان ئىدى قولغا كەلتۈرۈلگەن.
بىز بۇ ھەقتە قىسقىچە دەلىل كۆرسىتىمىز. ئاكتىپلىرىنى ماقالىمىزنىڭ
ئاخىرقى قىسمىدا بايان قىلىمىز:

2. شەرقىي تۈركىستاندا ئوتتۇرا ئاسىيا بىرلەشمىسى تۈزۈلگەن ئورۇنلار:

شەرقىي تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ مانجۇر - خىتاي باسقۇنچىلىرىغا
قارشى ئىلگىرى بارغان ئۇزاق زامانلىق كۆرەشلىرى، «مۇقەددەس
كۆرەش»، «ئىستىقلال كۆرەشى»، «قوزغىلاڭ كۆرەشى» دەپ
ئاتالغان بولسا، «دەپ ئۆچ باسقۇنچىلار بولۇشقان بولسا»، كېيىنكى
مەلۇماتلارغا قارىغاندا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تارىختىكى
باسقۇنچىلارغا قارشى بارغان كۆرەشلىرى 400 قېتىمدىن ئارتۇقراق.
جەڭلىرى قىلىچ بىلەن ئېلىپ بېرىلغان قىلىچ ۋە نەيزە قورالى
بىلەن يۈز بەرگەن. بۇ ئۇرۇش ۋە جەڭلەرنىڭ بەزىلىرى غەلىبە قىلىپ
يالغۇز تارىخنىڭ بەتلىرىدىن سىزىلغان ئاتالغان ۋە ئۇزۇن يىللىق ئالغان
ۋاقىت ئىچىدە ئۆتكەن جەڭلىرى ئۆچ - تۆرت يىل، كېيىنكىلىرى
ئۆچ يىلغىچە داۋام قىلغان. خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى

ھەر قېتىم ئايلاپ بىرلەشمە قوزغىلاڭ، ھەر قېتىمقى قوزغىلاڭ بىر جولاڭ
قوزغىلاڭ بولۇپ ئۆتكەن، دېھقانلار ئۇرۇشى ماھىيىتىدە ئىدى.

ئاتاقلىق تارىخچى ۋە ئەدىب مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ
«تەزكىرەئى ئەزىزان» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، شەرقىي
تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىستىقلالىي ھەققىدىكى كۈرىشى 1756 - 1757 -
يىللىرى ئىچىدە مانجۇ - خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى نامايەن بولغان
ئىدى. بۇ كۈرەشتە تۈركىستان ئۆز ئىستىقلالىنى قوغداش ئۈچۈن
مۇقەددەس جۇڭغار خانلىقى ۋە ئىسلام دىنىنى ئىچكى پىچىغىدىن
قوغداپ چىققان. مۇستەقىل ھەممە خەلقنىڭ ئاپپاق خوجىنىڭ
باشلىغان ياش ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆتكەن. تۈركىستان پادىشاھى ئىدى ۋە
ئۇنىڭ ئىنىسى خوجا جاھان قوشۇنى ھەربىي قوماندانى بولغان
ئىسپار خانلىق ياخشى خوجا غۇرۇرلۇق ھەربىي ئىشتا باشلىغان
ھەربىي رەھبەر (ئۈرۈمچىدىكى) يوقسۇل خوجىلار دۆلىتى.

رەئىس ھۆكۈمەت
خوجا جاھان خوجا

ھەربى ۋەزىر
... خوجا
گۈل ئىبادەت

بۇ دۆلەتنىڭ دۆلەت ئورنى شەرقى تۈركىستان (ھازىرقى قەشقەر -
ئەن ، يەكەن شەھەر) لەردىن ئاتلىنىپ قوماندانلىق تۈزۈلمە
ھەم ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئىلگىرى ئالتە شەھەرنى قوشۇپ
ھاكىم ئاتقا يەنە بار ئىدى. بۇ ئاتقا يەنە تۈركىستان ھەممە سىنىپ
مانجۇ - خىتاي چېگرىلىرىنى ئالدىن قوغداش ئۈچۈن ئاچ -
دالىدا ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇلار زىيادە قورال ئالغان ئىدى. ھەر ئاتا
ھەممە ئۆز ئۇيغۇر خەلقلىرى قوللاش ئۈچۈن ئاتلانغان ئىدى
ئاتلانغان يېڭى قورال لەرنى يەنە (ئاتلانما) مۇستەقىل
بار ئىدى (ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئىنقىلاب، 1762 - يىلى). بارلىق ...
... ئاي يىللىق پەيتتە بولغان، كېيىن ماھىر خەلق
قىسقا ئىشىنى يەكۈنلەپ، پۈتۈن مۇستەھكەم تارىخىي قالغان ئىدى.

خوجا جاھان دۆلىتى بىرىنچى قېتىم 1756 - يىلى كۈرەش
ھەركەت ئاتاقلىق ... ئىشلىرى بىر قىسمى ئاچقان

حيقيپ . ياضيا خوجا ووهير رانگيت تا قسو نيائ توخيتو ريا ن
ناهيستگلے تہ تود تسہ ق . تولار نوري رده حر شمه نسائ تہ الماة
منکغا پيقين جيہر دکلري بيلے ن توچوچيسبت تا قاارنسہ ريلمائ حي-
لسبکے تنگ بولسغہ . بيراق توچيتر ريار ن هالحي خاتين سي بوگ
باشلق تاردمي نتيجہ ت تاي قرغز قسمارى ختاي تہ رو تکے يا ن
بسستي نہ تنجستہ کسينه پيتلسپ . يارکرندا پنب ختلس ق .
بو تودرسہ تستہ يا بي دلا تخان تہ تستہ ريلمائ تستائلار قسبايان
تو تودرپ . حہ تکه ار قہ اس نی ختاي قولغا تو تکون تاياق خوجا
تہ قلادي . بو دهائسہ نی خوجه هسای تولکشہ باهائسه بيلے ن
ختايلار نی قارشی تا اسہ ق .
موا نی کيپنکی قا تستہ تو دوشلار کيسکی تو غو دولے تلرتکے
بہ 1846 قرمل يا يتہ خمتہ بولتوپ کہ اگرن موبارک يا رکے ن تا ستا نسہ
تہ تحرايت بولسہ ق . بو تودر تو شلار غا تا دسيہ دي تا اشترى يدہ
تو ن منکلغان حا اق بيت تاري قاتسبتہ . موتہ دده سرحد نکہ ن
تو حو ن تا الله تا ي مودا ايہ تہلسپ پد پشتہ ق . تا مهالو تو دوليہ-
لاردا هيم تو ز تود نہ نی بو يا ن دولے تا تيجہ يو شتو دو تا سو تکی
تہ ست تسلمہ ت بولتوپ کہ اگرن نغارنہ تہ تسمہ لائ هسلی ختر-
تہ حرتائ ختايلار غا يا ن بسستي تا رقستا تہ مولمان يا يته خمتہ
1857 - ژيلى قستا دو تولسه قکے تہ سلم بولتوپ . تلاک تا قرقی قادا-
خانلار نہ ساي - . تقادا قا خلق . خوجا جا هان دولے تہ موتلف-
دليز لرکے توحوا يسہ ق .
ددل موتلف تورد لکے پيغمبر ناغان . تہ ذکرتي
قہ رليز نہ . تو زنائ موتہ السي موهمه ت تسادتي تہ شرق دی شہري
ختايلري بيلے ن تو دو تہ تکچي تا ما مانغان تسہ ي .

کستور ساقي ماکا هامنگي يا تاراق .
کي موزنائ سوز ده بيهوشی مست خو بياق .
يا قا سوزنی تو توزکے تا قستم يوق .
با يان قہ بيلے زکے کو تکلہ فدن تسلم يوق .

مانجۇ يۈزىگە لىتور پىتودۇر تەرىپى ھالى ،
ئىپادىسى قالمىسى سۆزنى ماھالى .
كۆزنى قەدەمنى قىيتۇرە - قىيتۇ تۆزدىسىنى ياشى ،
كۆزلار بولسىپ بىغىر سايلار دە تاي تاشى .

مانجۇ - خىتاي باسقۇنچىلىرى خوجاجاھان دەۋلىتى مۇۋەققەتلىكىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن شەرقى تۈركىستاننى تولۇق بېسىۋالىپ ، قاتتىق مۇستەملىكىچىلىك سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزۈشكە باشلايدۇ . ئاقسۇ ، كۇچار ، قەشقەر ، يەكەن ، خوتەنلەردە ئامبال ، ھاكىملار تۇرغۇزۇپ قوشۇن تۇرغۇزۇپ زۇلۇم ئۆتكۈزۈپ ، كۈچلۈك زوراۋانلىق - تاجاۋۇزچىلىقنى داۋاملاشتۇرۇپ تاشلايدۇ . خەلق ئامما - مۇنداق زۇلۇمغا - تاقەت قىلالماي ئاخىرى ئاتلىنىدۇ - بالا غازات قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ . ئۇلار بۇ دەھشەتلىك سىياسەتكە قارشى يەنە ئۇزاق داۋام قىلىدۇ .

مۇستەملىكىچىلەرنىڭ بۇ خىل زوراۋانلىق - زومىگەرلىكلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ، دەھشەتلىك نۇقتىلارغا قىيىن ئەھۋالغا قالغاندىن كېيىن بىلگەن ئۇلار ئانىنى خوجىلىق تۈ-زۈملىرىدە پاتقاقلاشتى ئۆز يۇرتى قاراشقان ئىسى ، ئۆز ۋەتىنى بولغان ئەلگە ھېچ نەرسە قالمىدى بولۇپ كەلگەن تۇققان ئاياق خوجىلىقنىڭ جەڭگى تۈگىدى) خان خوجا بىلەن مەسىلىسى تىنچىپ بۇ جىددىي زۇلۇمغا قارشى بىر دەم پەرىشان كېلىشتى .

ئۇلارنىڭ بۇ نىيىتى كۈچلۈك ھالدا ئاستا ئىلگىرىلىدى ، قوشۇلغان - دىن كېيىن دەرھال خىتاي دىنى بىلەن ئىسيان ، ئىستىقلال - لىق جاكالايدۇ . بۇ ھەرىكەت كۆپلىگەن قاراپلار ھەم قاتنىشىپ ، ئۇلار مەشھۇر قىيالار ئىچىدە رەھبەرلىك قىلىپ قانچە يۇرتلارغا شۇ قاتارلار ئادەم تەرەپ تاپالماي ئۈچ كۈنلۈك دېگەن جايغا قاچقان بولغان قاتتىق ئۇرۇشلار ئىچىدە ھەم سىلەر قوشۇلۇشتى . قاراشۇ ئىككى جايدا مۇھىم ئۇرۇشلار بولۇپ .

ھەم

باستۇرغانلىقى ھەققىدە تىلغا ئېلىنماي قالىدۇ.

بىراق بۇ رىۋايەتنى غوجىنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئاماما ئىنكار قىلىدىغان قوزغىلاڭ ئاساسەن ھوقۇق قولغا خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈلگەن قوزغىلاڭ ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئىمامنىڭ ئاساسى ئىنقىلابىي خاراكتېرى سىنى جوڭغار نوپۇسى قوزغىلاڭلىرى تونۇيالمىغان قىلىپ ئۇنىڭدىن دېھقانلار قوزغىلىپ، قوزغىلاڭچىلار ئاساسەن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر ئىزدا داۋام قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككى قېتىم ئېلىپ ئاخىرى بىر تۈركۈم ئاتلىق ئەسكەرلەرنى غوجا ئۆلتۈرۈپ، خاننى غوجا بىلەن ئالغان ھالدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن قوشۇلۇپ ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈپ كېتىدۇ. تېپىلغان خىتايلار قولىغا ئەسىر چۈشۈپ، پىچىنى ئە قىلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئەزكىرەنى ئەھۋاللار ئاماما ئىشەنچىلىك خاتالىقلارغا ئاساسلانغان مەلۇماتلار بېرىلگەن.

بۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستان 1760-يىللىرى مانجۇر-خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قانلىق قولىغا ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ زالىم ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغان ئىدى. بۇ زامانلاردا شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئىتائەتسىزلىك مۇداپىئە كۈرەش قارا كۈلپەت يوقالغان مىللىي دۆلەتنى تىكلەش كۈرەشلىرى قوزغىلىپ كەلمىگەن ئىدى. ئەلۋەتتە، بۇ قوزغىلاڭ مۇداپىئە كۈرەشلىرىگە قارىغاندا تېخى مۇكەممەل قوزغىلىپ تۇرغان سوزۇلغان بىر كۈرەش ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇچتۇرپان خەلقى يېڭىلىشقا ئىشتىراك قىلىشى، ھەربىي قوماندانلارنى ئىتائەتكە بولغۇچى ھەرىكەت ھەممە خەلق مىللىي رەھبەرلىرى ئۇلار مۇھتاج ئىدى. بۇ شەرت ئەلگە ئالدى ئىپادە مۇداپىئە كۈرەش قاخشىتىپ مۇھىم ئىدى ئالغىسى قوزغىلىپ ئۆتكەن دېھقانلار ئۇچتۇرپان شەھىرى قاتناشتى. يەنى ئۇچتۇرپان ھاكىم خاننىڭ بىرىگە ئاساسلىق قىسىملىرىغا قاتناشقان بولۇپ كېلىپ خەلق ئۇچتۇرپاننى ۋەھشى تۇرالمىغان قىسىملارنى كىشى 1765-يىلى 5-مارت كۈنى ئۇچ خەلقى

قوزغاپ، بىرلىشىپ بولۇپ خاننىڭ بەگلىرى (ئىختىيارلىق) قولغا ئۆتكۈزدى، ئۇ
دەپ ئاتالغان) يوقاتتى. بۇ زاماندا قەدىمىي ئۇيغۇر تارالغان ئۇيغۇر-
لارنىڭ مەركىزى بولۇپ ماڭغان جۇڭغار تارقىتىپ ئەتراپتا تاجاۋۇزچىلىرى
تەرىپىدىن، شەھەرلەر بىر-بىرلەپ تارتىۋېلىنىپ، ئۇيغۇر
شەھەرلىرى ئازات بولۇپ، 1680 كىشىلەر ماڭالماي قوشۇلۇپ تۇردى.
دېھقانلار بىلەن قوشۇلۇپ شەھەرلەر ئىچىدىكى بەگلەر ھاكىملىقىغا يېڭى-
لىنىپ، خىتاي قوشۇنلىرى تىلەپ يەنە تاجاۋۇزچى ماڭچۇلارنىڭ چېگرادىن
ئېلىپ كەلدى قېتىم ئۇيغۇرلارنى چېگرا سىياسىتى يولغا قويدى.

ئەھۋال ئەمدى خىتاي چېگرالىرى ئۇيغۇر دىيارىنى ئىشغال قىلىش
بولۇپ، تىنىچ چېگرالىرى كۆپ ئىدى. ئۇلار شەھەرلىرى دېھقانلار
تۈگىمەس ئىشقا قاتتى. شۇڭا بۇلار ئەركىنلىك ئازادلىق ئۈچۈن
قوزغىلىپ، يېڭى ھاكىمىيەت ئۈچۈن زور قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە
قوشۇلغان ئۇيغۇرلار ئازادلىق ئۈچۈن ئىنقىلابىي ، يەنە ئۇ
1765 - يىلى ئۇچتۇرپان - تارىخىي قوزغىلىڭى ئۇيغۇر ئىنقىلابى
كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، ئۇيغۇر شەھەرلىرى دېھقانلار زۇلۇمغا قارشى
قوزغالغان ئىنقىلاب مۇسۇلمان بولدى. ئاھالىسى بىر قىسمى قوزغىلاڭغا
قوشۇلۇپ قالدى، قالغىنى بۇ تۈزۈمدىن قورقۇپ قاچقان ئىدى.

[margin note: فاجىئە]

ئۇيغۇر كۆچمەن بولسىمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئېلىپ ، باشقا ئەلگە
بولسىمۇ قاچقان ئىدى. شەھەرلەردىن ئۇيغۇر دىيارى ئۇيغۇرلارنى ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ھالىغا - خىتاي باشقۇرغۇچىلار قارشى ئىدى، بارغان
ھالى ئازادلىق ئۈچۈن تارىخچىلار شۇنىڭ ئۈچۈن قاچقان ئېلىپ
يۈرۈلگەن ئىدى. شۇڭا بۇ ئازادلىق ئۈچۈن قوزغالغان شەھەرلەردە
تۈركىستانلىق قوزغىلاڭچىلار ئۇيغۇرلارنى ئۇيغۇر ئۆزلىرى بىلەن
قوشۇلۇپ - ئۇيغۇرلار - ئۇيغۇر ئۈچۈن . كېيىن - كېيىنكى ئۇرۇش-
تا قوشۇن شەھەر - خوقەندىن جاڭگىرخوجا قوزغىلىپ 1826 - يىلى
يۈز مىڭلىغان ئۇيغۇر ئىنقىلابىي بولۇپ ئۆتتى، بۇ تاكى شەرقىي تۈركىستان

لەرزىگە كەلتۈردى. نەتىجىدە بۇ كۈرەشلەر 1820-يىلى قەشقە-
رلىكلەردە بولۇپ ئۆتكەن مەشھۇر جاھانگىرخان قوزغىلىڭىنى
تارىخ سەھىپىسىگە كىرگۈزدى.

جاھانگىرخاننىڭ نەسلى 1757-يىلى دۆلىتى تارمار قىلىنغان
خوجا جاھان ئەرشىكلەرنىڭ نەسلىدىن بولۇپ، ئۇ خوجا جاھان
ئەۋلادى قىرغىنچىلىقتىن تاسادىپى قېچىپ قالغان ساھىبقىران
خوجا ئىسمائىلنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. ئۇ قوقاندا ئۆسۈپ يېتىلگەن
ئىدى. تارىخچى بىردەك كۆرسىتىشىچە ئۇ دىنىي ئىلىملەرنى
ساھىبقىران خوجا كەلگەندە تېخى بوۋاق ئىدى. ئۇ قوقاندا ياش
جاھانگىرخاننىڭ ئۆز ئۈستىگە چوڭ بولغان ئىدى.

تارىخچى موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» ۋە «
قىسسەلەر» دە يېزىلىشىچە جاھانگىرخان قەشقەرگە كەلگەندە
40 ياشتا بولغان. ئۇ ھەم ئالىم ھەم ئالىم كىشىلەرنى ياخشى
بىلەتتى. دادىسىنىڭ قازا قىلغىنى كېيىن ئۇ قەشقەرگە چوقۇنۇپ، بۇ
يەردىكى ئىشقا ئىچىگە كىرىپ تالاچە تۇرمۇش ئۆتكۈزدى. 1826-يىلى
كۈزدە تالاچە تۇرغان ئادەملىرى ئاتىسىنى قاتتىق ھۆرمەت قىلىپ، قاسىم
دېگەن قاتناشقان ئاتالىق بەگ، ھەسەن ۋە سالىھ قەشقەرگە ھاكىم
بولۇشى ئۈچۈن ئۇنى (جەھەتى ئۇرۇن ئاتالىق بەگ ياسىغان) كىشىلىرىنى
بىرلەشتۈرۈپ، قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن كۈنى شەھەرگە
ھۇجۇم باشلىدى. بىرنەچچە كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن تارتىپ كەتتى.
خىتاي چېرىكلىرى سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى.

قەشقەرنىڭ يېڭى شەھىرىدىكى ئاق ئۆردا، ھەر بىر زامان
كەلگەن، گۇلباغ، قورغانى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىن-
غان ئىدى. بۇ زامانلاردا ئۇيغۇر دۆلىتى تىكلىنىپ تۆۋەنلىشى
باشلاندى. قوزغىلاڭچىلار ھەرتەرەپتىن قوشۇن توپلاپ، ئۈچ كۈن-
دىن كېيىن خىتاي چېرىكلىرى قاماپ قالغان سېپىلنى قورشاپ، ئۇلارنى
ئوت بىلەن ياندۇرۇۋەتتى. بۇ قوزغىلاڭ ئاتالىق كۇنى پەيتىدە

بانىمەد عطاءاللە

(كومىنتانت) تاتاقورال ئىسىملىك كىشىنىڭ قىزى ئەنسە گۈل (تاتارقوڭ)
چولپان جاسارەت كۆرسەتكەن. تەجىمە سىپىل تۇجىمە تاكى ئوۋلۇنىڭ
ماشقى دۇشمەنلەر كويىپ تۇرغۇپ كەلگەندە ئاقايان تاشلىغان. قىشلىق رىيە
ئاتارات بولسۇپ قاقىلىش ماڭالى ھوكۈمەت تۇزۇلگەن. ھوكۈمەت
باشلىقى جاھانگىرخان، ھەربى قوماندانى ئىسلامسالىھ قىشلىق.
ويت. مالىيە ئىشلىرى بويىچە مۇزدىيە رىتاسىم ۋە باشقىلار ئىگىلە-
لىشىدۇ. ئىشقاناقلار بوھوكۈمەت دەۋرىدە ھەربى قوماندانى
قادىردىن تۇتقۇزۇپ، خوتەن ئەلدە مۇسۇلمان تورلىنى، ياركەنتكە
مۇھىم مەھكىمىلەر، تاقىسمىغا تۇھمەت قىلىپ كېيىن زاكاۋىتىنى تەشكىل قىلدى.
بىراق بۇ جاھانگىرخان دۆلىتى ئۇزاققا يانالمىدى. ئۇ تۇرپان
شەرقى تۈركىستان قاراتقان ئۇچۇن تەييارلىق قىلماقتا ئىدى.
بۇ ماھىيەت ھوكۈمەت ئۆزىنىڭ لازىملىق ھەمدە تېپىك ئىسلامچى خانلىقى
بولۇشقا قارار قىلغان خىتاي زۇلمىغا قىسمەن زەربە بولدى. ئۇيغۇرلار
16 ماڭغا چىرىكلىرى باشلاپ كېلىپ، تارىم ۋادىسىدا يادا بولغان
تۇپ ئىشقا ھەرىكەت تۇرۇشتا جاھانگىرخان قىسمەنلىكى مەغلۇپ بولۇپ،
خىتاي ۋە ئۇلارنىڭ بەيگە بېسىپ ئالدى. ياشى ھوكۈمىتى جاھانگىر-
خاننىڭ بىشى تىپىنى جۇدا قىلىپ، پىچىرلەر ئۆلتۈردى. بەچچە
تۇر مەڭلىخان ئەسىر ئالىنغان. سەككىز ماڭ تول
خوتەن - قەشقەرلىك ھايۋانلىق، شەرقى تۈركىستان يەنە ماكانلا
دۇچار بولدى.

جۇڭگو خىتاي تاتارىسە، پايتەخت قولدىن ئىشلىنىش، تارىخ خەمسە
ناملىق ئەسەر يازىپ بوۋاقدىكى دائىم ئەسىرلەر جۇڭگو ئىشلىرى ھونلار
بىر كۈنلۈك خەلق شېئىرىنى يىزىپ قالدۇرغان.

خوجا ئەپلەي جاھانگىرخان،
پىشانى قاشقا، زەمىن قىلىشتى.
ئىنجا بەت باياسى ئولمادى،
سەپىدە ئاخىرزامان تىلىشى.

دەرھەقىقەت ھەم جىمى ئىنسان جاھانگىرخاننىڭ ئىسمى ئىسمى زامان

ئاخىر سەنجىغا كېتىپ ئۇردايسىنى توچىدە كىسىدۇ.

مۇبارەك جاھانگىرخاننىڭ قوزغىلاڭلىرىنى كېيىن شەرقىي تۈركىستان بويىچە يەنە 1831 - 1846 ، 1855 - 1856 - يىللىرى چوڭ كۆتۈرۈلۈشلەر بولۇپ، نەتىجىدە تۈزۈن ئىشغالىيەتچى مانجۇر - خىتاي چېرىكلىرىنى سىقىپ چىقارغان ئىدى. بۇ شانلىق كۆتۈرۈلۈشلەرنىڭ ئاقىۋىتىدە يەنە مۇستەقىل بىرلەشكەن شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى مۇقەررەر ئىدى. ئۇيغۇر - ئۇزبېك كۆتۈرۈلۈش قىلىشنىڭ ئىستانلىق نىشانى ئىدى. كۆرۈشچانلىق شەرقىي تۈركىستان خەلقى بۇ يولدا ئىلگىرلەپ 1864 - يىلى پاتشاھلىق قۇچار قوزغىلىڭىنىڭ كېيىن مۇستەقىل بولدى.

كۇچار قوزغىلىڭى 1864 - يىلى 6 - ئىيۇن كۈنى شەھەر دەر- كىنلىك پاتشاھلىق ئىدى. ئىسيانكار قوزغىلاڭچىلار ناھايىتى كۈچلۈك بىر ھۇجۇم بىلەن بىرلىشىپ، يىگىرمە مىڭدىن ئارتۇق ياتقان بىرلىك (ئوقسانچى) خىتاي چېرىكلىرىنى بات - ياكى يوقىتىپ، شەھەرنى تۇتۇپ ئازات قىلىپ، ئۇ يەرلىك ئاھالىنى قوغداپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى، مەشھۇر تارىخچى مولla مۇسا سايرامى خاتىرە قىلىپ، ئەتراپتىكى ئاتالغان ناھىيەلەرنى ھەم دوستانە ئىتتىپاقلىققا قوشۇۋالدى. بۇ ئۈچ ناھىيە بىرلىشىپ يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلدى ۋە ئۇلار مۇستەقىل بىرلىشىپ، مانجۇر - خىتاي قوشۇنلىرىغا قارشى كۈچلۈك ئىشلەپ [illegible] ئاقسۇغا قاراپ يول سالدى.

بۇ قوزغىلاڭچىلار ئاقسۇدا يەرلىك قوشۇنلار بىلەن قارشى يولۇقۇپ يانغان بەش مىڭدىن ئوشۇق قوشۇن كۈچلۈك مانجۇر - خىتاي چېرىكلىرى بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلار ئاسانلا ئۈچ مىڭغا يېقىن كىشى ئىدى. بۇلار شەھەرنى ھەم قورغانلىرى دەرھال بەستە قىلىپ ساقلىدى، يول بويى سايرام، باي، چاھار يولىدىن تۇرغان قاراشەھەر، ئاخىرى ئاقسۇغا يېتىپ

كەلدى ۋە كېچىكمەي ئاقسۇنىڭ كونا شەھىرىنىمۇ ئىشغال قىلدى.
دۈشمەن چېرىكلىرى يېڭى شەھەر تەرەپكە چېكىندى.

ئاقسۇنىڭ كونا شەھىرىدە 300 مىڭغا يېقىن قىردىن يانغان ئۇيغۇرلار ياشايتتى. ئۇلار دۈشمەنگە قارشى كۈچلۈك قوزغىلاڭچىلار قىسقا مۇددەت ئىچىدە شەھەرلىرىنى قوللىرىغا ئالدى، قوزغىلاڭ تارىخىدا زىيادە شانلىق تارىخ سەھىپىسىنى ياراتتى (موللا شاكىر: «زەپەرنامە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1957. 8-سان، 65-بەت). بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئۈچتۇرپان دىيار خەلقى قوزغىلاڭچىلىرى ئاقسۇغا قاراپ يولغا ئاتلاندى. تەخمىنەن 10 مىڭ ئاتلىق كۆپ قوشۇن ئاقسۇ قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، يېڭى شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. خىتاي ھۆكۈمرانلىرى قىسىملىرى تامامەن يوقىتىلدى. خىتاي سېپىلىگە ھەممە ساتقۇنلىرى بىلەن بازارغا تارتىلدى. بۇ شەھەردىكى غەلىبە مەنزىرىسىنى ھوشۇقىدىن زەرىق تەخمىنەن بولغان ئۈچتۇرپانلىق شائىرى موللا شاكىر ئۆزىنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق چوڭ ئېپىك داستانىدا تۆۋەندىكىدەك يازغان ئىدى:

ظفرنامەنى ئوچتورپانلىق شاعرى ملا شاكر يازغان

ھەممە ئۇلۇغلار بىرلە ئۇ خەيرى ساھە،
كېلىپ قوزغىلاڭ ئوردا تىكىپ بارگاھ.
چاپىپ شادىيانە، تەرەپى، نەقشا رەڭ،
سەپتەرنى، نەغمە، سۇرنا بېسى،
چېلىپ دۇمبا-دۈمباقلار ھەم ساھرا،
ھەممە چوڭ-كىچىك دەپ ئولار: ھەم زىبا!

مەزمۇنى: ئاچايىپ سۈرۈر ۋە شەھەرگە بولۇپ تەسكىنلەر قوزغىلاڭ ئوردىسىغا كېلىپ شاھانە تەختلەرنى قۇرۇشتى. شادىيانە، تەبلى، سۇنەيپۇرنى، ناغرا-سۇنايلار ياڭراپ، تۇمتاك ساداسى يەر-كۆكنى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى. بۇنى ئاڭلاپ خۇشال-خۇرام بولغان چوڭ-كىچىكنىڭ ھەممىسى «خۇش كەپسىلەر!» دەپ ۋارقىراپ كېتىشتى.

كوچار قوزغىلاڭچىلىرى ئەۋۋەل ئاقسۇنىڭ ئېلىنىشى ئۈچۈن
شەرقىي توركستاننى ئازات قىلىشقا باشلىدى . دەرھال شىمالدا ئىلى
ئۆلكىسى قوزغالدى ، ئىلى سۇلتانلىقىنى تەشكىل ئەتتى . جەنۇبتا قەشقەر
ياركەنت ، خوتەنلەر ئازاتلىق ئېلان قىلدى ، قەشقەر ، خوتەن
ۋە ئاقسۇ ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلدى . بۇ ئارادا ئالتە
شەھەر ياقۇپ بەگ ... توختى ،
توركستاننى بىرلەشتۈردى ، شەرقىي توركستان ... تۈڭگى
دەۋلىتىنى تەسىس قىلدى . تارىختا بۇ دەۋلەت ... دەۋلەت
ھاكىمىيىتى ... نامى بىلەن ... ، توردى .
... بۇ دەۋلەتكە ... كىرىدۇ .
بۇ دەۋلەتنىڭ مەركىزى قەشقەر شەھىرى بولۇپ ، ۋەسىي
دارلسەلتەنە ... ئاتالغان ئىدى . بۇ دەۋلەت باشلىقى
ھەم ھەربىي قوماندانى ياقۇپ بەگ ، ... ماخمۇت خان ،
... ماھمۇت ... (...) ...
ھۆكۈمەتى ، خارجى ئىشلار ... ، تىجارەت ، سىياسەت ياقۇپ
... (... خوتەن ھاكىمى) ، قەشقەر ھاكىمى
... (...) ، ياركەنت ھاكىمى نىياز بەگ ، تور-
پان ھاكىمى ھەبىبۇللاخان تۆرە ، كوچار ھاكىمى ئىسھاق خوجا قاتارلىقلار
باشقۇرار ئىدى . بۇ دەۋلەت ھەققىدە مۇھىم تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە
يازغان مولا مۇسا سايرامى ، ئوسمان ... ، ئىنگلىزلاردىن
يانگ ھۇسبەند ... ، ... قاتارلىقلار تارىخچىلارنىڭ يازغانلىرى ...
بۇ دەۋلەتنىڭ يەر زېمىنى بىر مىليون 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر
بولۇپ ، خەلقى ئىككى مىليون نەچچە (؟) ئون نەچچە كىشى بولغان .
روسىيە ۋە ئەنگلىيە مەملىكەتلىرى بىلەن خارجى ئالاقە قۇر-
دى . ھەر ئىككى مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئېھتىياجلىرىنى قوزغىغان ...
يول ... ، قەبىلە تەسىرلىرى ... .
بۇ ئون يىل ... ئارىلىقتا ... ئۆلكىنىڭ تەرەققىياتى
ۋۇجۇتقا كەلدى ... ئىتتىپاق ... باشلىغان

بۇ دۆلەت ھەقىقەتەن ئۆز قاتارىدىكى ئاسىيا دۆلەتلىرى ئالدىدا تۇرغان ئىدى. 14
يىل ئۆمۈر سۈردى. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي رەۋاجلىنىشى بىلەن دۆلەت-
لىك ئىستىپاقلىقى ھەقىقەتەن ... زامان، ئىستىقلالچى بىر
داستان يازغان شائىر قەمەرەت مۇھەممەد (ئوتتۇرا دۆلەت
كاتىپى)، خەلق تۇرمۇشىنى مەدھىيەلىگەن ئىدى: «تۇرغان يار
قويۇپ ئۇرۇشنى ئۆگەنگەن ئىدى، دېگەن بولسا ھەممە دوستلۇق-
ئىستىپاقلىقنى كۆتۈرۈپ، قولدىشاچلار ئۇرۇشقانلار دېيىلەن
تىلىپ قوزغان ئىدى، دەپ ماختىغان ئىدى («ئاسىيا ھاياتى»
1871-يىل، 24-ئاۋغۇست).

بۇ دۆلەت ھاكىمىيىتى بۇ خىل ئەمەس، ئەركىن تەرەققىي قىلىشقا
بىر ئەۋرۇپا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇخرانىڭ سەھمى ھېچ نېمىسى
بولسا، ئىككىنچى تەرەپتە ئىشلار قوزغىلىدىغان تۈرلى سۇلتان-
لىقنىڭ تەسىرى ئىدى. مەلۇمكى، 50 مىڭ قوشۇنى بىلەن كىلومېتىرلىق
زېمىنغا 150 مىڭ يەرلىك ئاھالىنى بىرلەشتۈرۈپ...» (د. پېتروۋ-
تىلى سۇلتانلىقنى «ئاسىيا ھاياتى» 1876. 24-ئىيۇل)، مانجۇ-
خىتاي ۋاسىتە ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەسىردىكى ھېچ بىر
مۇستەقىل ھاكىمىيەت مەركىزى ئورنىتالماي قوزغالغان بۇ سۇلتانلىق
دۆلىتىنىڭ مەركەزلىك ئاتالغان دەۋرانىسى تونۇلۇپ قوزغالغان
ئىدى. بۇ سۇلتانلىقنىڭ ھەممە ئۇيغۇرنى ... رەۋاجلىنىشى ئاساسى بار
ئىدى. ئەگەر بۇ سۇلتانلىق بىر دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن بىرلەشكەن
ئىدى، ئۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستان ھەم سىياسىي تەرەققىيات
بولغان بولار ئىدى. ئەپسۇسكى، ئەھۋال ئۇنداق بولمىدى.
يەرلىك خەلقنىڭ ھەممىسى ... بىر پۈتۈن ھاكىمىيەتكە
بىرلەشمىدى.

بۇ خىلدىكى ئىجتىمائىي ئاساسى يوق سەۋەبتىن ياقۇپبەگ
قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. شائىر مولا بىلال نازىمى ئۇ-
سۇپ ئۆگەنگەن ... قارىغاندا سۇلتانلىقنى كۆچەيتىش
ياقۇپبەگ ... ئۈچ ... ئىككى ... بولسىمۇ ...

ئالامشان (ئىنقىلاب دەۋرىدىكى جۇڭگو» قازان: 1880، 103-105-
بەتلەر). بۇ زاماندا سەيئىد ياقۇپبەگ ئوسمانلىلار بىلەن بىرلىشىش
ئۆزىگە ۋاقىت كۆرسەتكەن، چۈنكى ئۇ ئەنە شۇ ھاكىمىيەت بىلەن
بىرگە ئۆزىنىڭ تەۋرۈكلىرىنى ئەزىز قىلغان. مۇسۇلمانلىق
سەۋەبلىك تۈركىيە قوشۇنلىرى كەلگەندە قوشۇنلىرى بىلەن سۇلتانىنى
بولۇپ تۇرغان يۇزۇرۇق ئوجىش (جاھانگىرخاننىڭ ئوغلى)
ئالاپ ھەيدىمەي ھالقۇپ، خوتەن ئەمىرى ھەبىبۇللا شاھنى
بىرلىشىپ ئالغانلىقىنى سۇلتانى قوبۇل قىلىپ ياتقان ئۆزىچە
كۆچەيتىپ ئۆزى ئەنگلىيە پادىشاھى ۋە نىيازخانىنى سۇلتاننىڭ ئوسمانلى
بىلەن دائىرىدا ئاستىدا ئىدى. سۇلتاننىڭ ئۆچۈنچى تۈرنىڭ سەۋەبى
شۇنىڭ بىلەن خەنسۇ دائىرىلىرى قوشۇن تارتقان قوشۇنلىرى ئۈستىدىن
ئاتقۇچىلىق قايتۇرۇپ ئۇنى خەلق شائىرى:

ئېيتماققا تاقەت ئالغان ئەھمىيەت
ئۇلارنىڭ شۇ ماقسىتى كەلدى ھاقانغا،
دەپ بىردىن ھۇجۇم باشلىغان ئىدى.

تارىخنىڭ قىممىتىدە ئەمەلىيەتتە ھەل مۇشۇ شائىرنىڭ ئىستىقلالى
بولدى. ياقۇپبەگنىڭ شۇ ماقسەتتە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ئۇزاق
ياشالمىدى. ئۇنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن يۈزلىگەن كىشىلەر قوشۇن
بىلەن كەلگەن چىققان قولى قانلىق زو-زۇڭتاڭ 1879-يىلى
ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بېسىۋېلىپ، شەرقىي
تۈركىستان بويىچە 600 مىڭدىن ئوشۇق گۇناھسىز خەلقنى قىرغىنچىلىققا
دۇچار قىلغان ئىدى.

ئەلۋەتتە، بۇ ئىككى سالاي ھاكىمىيەتنىڭ بىرمەزگىل تۇنجى
يوقۇلۇشى شەرقىي تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ سالاي ئازاتلىقى كۈ-
رەشلىرى يولىدىكى ئېستىقلالسىز ئېغىر بىر ھادىسە ئىدى. بولۇپمۇ
بۇ مەغلۇبىيەتلەر تۈرلۈك ھوقۇقنى كېيىنكى ئىستىقلال ۋە زىيانلىق
قىلغان ئۆزىنى ئاچارچىلىق ۋە ماجىرالىق دەرىجىسىگە قەدەر
تاشلىنىپ، خەلق ئاچ-يالىڭاچ قوزغىلاڭ قىلغان تارىخى مىراس.

دەھشەتلىك تۈردە كۆيدۈرۈلۈپ كۈل قىلىنغان ئىدى. مۇستە
سەۋدەگەرلىكتە بوھاندىسىنى كېيىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى
چارۇرلىك ئەسىر بويىچە باش كۆتۈرۈلمەي يېتىپ قالغان ئىدى.
لېكىن ئۇلۇغ قەيغۇ ئالغان يەرلىك خەلق پەقەت ئاستا ئويغىنىشقا تارا
ھەم تەدرىجىي تونۇلۇشقا شەرقىي تۈركىستان خەلقى XX-ئەسىرنىڭ
بېشىدىن باشلاپ يېتىشىپ چىقىپ ئاشقىچە كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى،
بولۇپمۇ كۆتۈرۈلۈشلىرىگە 1917-يىلى خوتەن ۋە روسىيەدىكى
ماڭغانلىقى يېڭى خىتاي ۋە ئىنقىلابلار ھەرىكىتى بىلەن دەل
شۇ مەزگىلدە تۈركىيە ھەم ئافغانىستانلاردا بىرلىك تۈرلۈك
بۇ يۇرتتا تارالغان مىللىي ئويغىنىش ئۇنىڭ ئىلغار ھەرىكەتلىرى
گە تەسىر كۆرسەتتى، ئۇ 1931-يىلى قۇمۇلدا باشلانغان مەشھۇر
خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭدىن قوزغالغان مەزگىلدىكى
كېڭەيتىلگەن ئىنقىلاب بولۇپ شەرقىي تۈركىستان بويىچە تارقالغان
يايدى.

بۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈركىستاندا كومىنداڭ بىلەن جىسىم ئاستىدىكى
پىرىم فېئودالىزم ۋە پىرىم كاپىتالىزم تۈزۈمى ھۆكۈم سۈرگەن بىر
كونا مۇستەملىكە قالاق جەمئىيەت مەۋجۇت ئىدى. يەرلىك
ھۆكۈمەت سىياسىي كومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرى يەنە بېسىپ خەلقنى ھامان
ئازابلاپ تۇراتتى. لېكىن شۇنداقتا ئاسارەتكە بويسۇنۇشنى خالىماي-
لار تۈركىيە، ياپونىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق چەت ئەللەر
بىلەن ئالاقە باغلاپ تۇردى. مۇھاجىرلار بولسا تۈركىيە ۋە جە
جۇڭگو بىلەن ئالاقىدە تەرغىب قىلىشقانىدى. مۇھاجىر
تۈركلەردىن مۇستەپا باي ھاجىنىڭ يولى ئارقىلىق
قەشقەرلىك تاشتۆمۈرنىڭ يەردە ئۆز ئارقىسىدا، ياپونىيەدە
جەمئىيەت، ياش تۈركىستان، ئىسلام جۇمھۇرىيىتى
گېرمانىيەدە جەمئىيەت ... تۈركىستانلىق شەرقىي
تۈركىستان بويىچە تارقىتىلدى - ماتەم ... ئەمەس
ئۇقۇم ... تەسىرى ئىدى.

1921 ملیدائی انقلاب . اوچ عنصردن عبارت ایدی

۱ - سلاطینه اتفاق طرفدارلری : عبدالله داملا، عبدالکریم مخدوم، عبدالرحمن افندی، منصور افندی، ظهورالدین خوجه، شریف خان، حاکم افندیلر

۲ - ملی مستقلچیلر : ملا ثابت داملا، مسعود افندی صبری، محمد امین بغرا، یحیی بیگلر.

۳ - خطایچیلر : شینگ - شی - سی، یونس بیگ

خوجه نیاز حاجم بو اوچ عنصرلرینگ قایسیسیغه منسوب ایدی ؟

ۋەزىيەتنىڭ مۇشۇنداق مۇرەككەپ بولۇشى تۈپەيلى قوشۇل
غۇچىلارنىڭ يارىتىلىشى بىلەن بىللە تۈركىستاندا مۇھىم تۈرلۈك سىياسى
تەقىپلەر كېلىپ چىققان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى
تۇرغانلىقى بىلىنىپ، ئۇلار قوزغىغان ئىنقىلابى سوۋېت ئىتتىپا —
قىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بولمىسا، ئۇنىڭ مەقسىتىگە ئاساسەن قاراپ
ماڭمىغان بىر سوۋېت سىياسىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ قالاتتى.
بۇ تەقىپ بويىچە ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئۆز قوزغىلاڭلىرىنى قايتا ۋولا
جامولا، قايتا قوزغىغان مەھمۇد، قايتا قوزغىغان ئىدى.
مەسئۇدنىڭ ئىدى، ئۇ ھەر ۋاقىت ئۇنىڭ قولىدىن ئەلى خان
قاسىم ئىدى. بۇ قاراۋۇل كېلىپ قوزغىغان ئىدى. ئىلگىرىكىسى
ساپ ھالىدا مۇشۇ قەھرىمانلىقى دەۋرىدە يارالغان ئىدى. ئۇلارغا
مولا قاسىم جامولا، مەسئۇد ئەپەندى ئاتالغان مۇھەممەد
شەمسى بۇغرا، ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن تۈركىيە ۋەكىللىرىنى
تۇتقان ئىشلار قىلغان بولسا، ئۇلار ھەممىسى شۇ ۋاقىت
تۈركىستاندىكى خىتاي قوشۇنلىرىغا كېتىشكە سەۋەب — يول ئۆزگە —
رىشلەرگە سەۋەب، ئۆزى ساقلاپ قېلىش نىيىتىدە بولغان
خىتايچە ۋەكىل كېلىپ قالغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئەل شۇ چاغدا
روسىيە تارىخى ئۇرۇش مەيدانى گومىنداڭ چاڭ جۇڭ جىڭ —
شۇنىڭ قېشىدا نەتىجىلىك ھەرىكەت ئىزدىگەن بولغان
شىڭ — شى — سەي باشلىق خىتايچە ئۇيغۇر پۇتىنى قاراۋۇل
كېلىپ رەھبەر ئىدى.

سوزۇلسا، بۇ ئۇچ تەقىپ مەسئۇت ئۇلار ئىچىدە ھەممىسى
ئۆز قەبىلىلىرىدىن تەربىيىلەنگەن خوجا نىياز ھاجىم بىلەن
پايىلىشى ئىدى. خوجا نىياز ھاجىنىڭ مەقسىتى —
ئۇيغۇر خىتاي ئۆزلۈكلىرىنى ھەققانىي بولغان يەردە
خىتاي ئۆزلۈكىنى قوغلاشقا ئاتلانغان. شۇنىڭدەك ئۇلارغا
قاناتى بولغان بىر مەقسىتى يارىتىلغان ئىدى.
بىرىنچى بولۇپ خوجا نىياز ھاجىم بۇ ئۇچ تەقىپنىڭ ئىلگىرىكىسى

مۇستەقىللىك ئۈچۈن بىرلىشىشكە رازى بولدى . بۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىكى
مۇستەقىللىك ئۈچۈن داڭلىق خوجا نىياز ھاجىم ئىشتىراك قىلغان
ئىسلام ئىشتىراكى بويىچە ، ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ، قۇرۇلماقچى
ئىدى . ئۇ خودى موستەقىللىقنى بىر مۇددەت ئىچىدە بۇزغانلىقى ئۈچۈن
گە ئىشىدىلى قوزغالىڭ تۈگىگەن كۈچلەر ساقلاپ باشلىغۇچى ماجىرالار -
يولى بىلەن كىرىشتى ، ئۇنى قوزغالغان جەنئەت بولسىمۇ كىيىن
ھېچ ئىشلىمەي ئاپىل ئېلىپ كېتىشكەن ئىدى .

مۇستەقىللىك ئىنقىلابى ئىنقىلابچىسى مولا ساۋۇت داموللا باشچى
ئىدى . ئۇ ئۇرۇقسىدە ئۇرۇقۇپ ، كۆپلىگەن جەڭلەردە بولغان
يىللار ھەم تە بىرلىك كىشى ئىدى . ئۇ ناھايىتى چاپسان بىر
ھەرىكەت بىلەن 1933 - يىلى 12 - نويابىر كۈنى قەشقەردە ھەرىكەت
قىلىپ ، خوتەن بىلەن يارىكەنتنى بىرلەشتۈرگەن ھالدا ، شەرقى
تۈركىستان ئىستىقلال (ئىسلام) جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىقىشقا مۇۋەپپەق
بولدى . ئۇنىڭ بۇ ئىشىغا مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا خوجا يادەم
كۆرسەتتى . بۇ جۇمھۇرىيەتكە خوجا نىياز ھاجىم رەئىسى جۇمھۇر
بولۇپ ، باش نازىرلىققا مولا ساۋۇت داموللانىڭ ئۆزى ، ھەربى
ئىشلار بويىچە ئۆز ئىدارىسى ئىسمائىل كىشى ، مالىيە ئىشلىرى بويىچە
ئەلى داموللا ، خارىجى ئىشلار بويىچە قاسىم ھاجى ، دىنى ئىشلار
بويىچە شاھ مەنسۇر ، مائارىپ ئىشلىرى بويىچە ئابدۇللا
ھېلىغان ، ئىچكى ئىشلار بويىچە يونۇس بەگ ، ئەدلىيە شەرىئەت
ھەلىل ھاجى ، دېھقان ، سودا بويىچە خوجا يۇرتىسى ھاجى ،
سەھىيە بويىچە ئابدۇللا ئاخۇنۇم دېگەنلەر ، ئۇنىڭدىن ماددىلىق
پروگراممىنى تۈزۈپ چىقىلغان ئىدى . بۇ پروگرامما خەلقى
ئىنقىلاب ئىدى : مەسىلەن ، ئۇنىڭ ئالتىنچى ماددىسىدا مۇنۇ
سۆزلەر يېزىلغان ئىدى : «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى
خەلقىنىڭ بەخت - سائادىتى ، دۆلەت قۇدرىتى ئىشلىرى ھاياتى ،
دىنى ، مەدەنىيىتى ، ئىقتىسادى قاتارلىقلاردىن ياخشىلاپ ، ئۆز
ياكى خەلقىنى بىرلە ئىشلەر ئىچىدىن ئىشتىياقىنى قوزغاپ كەلتۈرۈشكە ئۇچۇن

كۆرەشتە ئۇ بارلىق كۈچى بىلەن خەلققە ياردەم بەرىپ، ئۇلارنى
تەشكىللەش بىلەن ئاخىرقى مەقسەتكە يېتىشتى. («شىنجاڭ
تونۇشتۇرۇش»، قوليازما، 14-بەت. ق. پ. ل. 1980-ي.).

بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار بۇ جۇمھۇرىيەتكە قوشۇلمىسىمۇ ئۇنىڭغا
ئائىت بولغان ئۇزۇن سۆزلەرنى تىلغا ئالغان ئۇچۇرلارنى كۆرگىلى بولىدۇ،
ئىراق بولسىمۇ ئۇچۇرنى تەتقىقاتچىلار يازىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ
رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى ئىدى. — شۇ ئىسىمدە ئوقۇغان،
كۆزى ئوچۇق، تەشەببۇسكار شەخس ئىكەنلىكى مەلۇم. شەرقىي
تۈركىستان خەلقىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورىشى
قىلىشى ئۈچۈن ئالاقىچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭ
تۇنۇشى بولغان قولىدا (ئۆز سۆزىدە) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
ئۆتكەن ئالاقىسىغا ياردەم، يارىدەم قىلىش بىلەن بىرگە
بىر قىسىم خىتاي زىيالىلىرى ھەم بار ئىدى. ئۇلار ئوخشاش
پىكىرنىڭ تەرەپدارلىرى ئىدى. دېمەك، بۇ پىكىرگە شۇ زامانلاردا
ياپونىيە قارشى تۇرغان. شۇنىڭدەك خوجىنىياز ھاجىم
بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ بولۇپ ئۆتكەن ئىشتىكى ئورنى،
بولغان بىر مۇناسىۋىتى ياپونلارغا، قىسقىچە چەتئەللىكلەر
ئاراسىدىكى سىياسىي تەلەپ، مەخسۇس ئاتقۇچىلار بىلەن
مۇناسىۋىتىگە بارىدۇ («شىنجاڭنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىسادىي تارىخىغا
دائىر بەزى مەلۇماتلار»، قوليازما، 1944. 26-بەت. ئاقتۇر
تارىخچىلار). ئۇ يەردە ستالىن بىلەن كۆرۈشۈپ بىر تالاي
(بۇ پىكىرنى) شىنجاڭ ھۆكۈمىتىگە تونۇشتۇرۇپ قويغان. سوۋېت
ئىتتىپاقى ياردەم بېرىشكە رازى بولۇپ، ئۆز ئادەملىرىنى شەخسەن
ئەۋەتكەن. قالدۇرۇلۇپ، ئۆزى قايتىپ كەلگەن. 1933-يىلى
بىر قىسىم ئىشلەردە ماھىر ئادەملەر بىلەن ئاتالغان ـ
داڭلىق ئېلىنىپ، قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار توپلاشقان
ئاتالمىش خوجىنىياز ھاجىم بىلەن كۆرۈشكەنىدى.

خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قايسى يىللارغا (تەخمىنەن) تەۋەلىكى

تونۇلۇشى ئۇنىڭ خېلىلا ئەدەبىي جانلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن ئۆزى
رەئىسى بولۇپ تۇرغان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى يېرىلىپ قاپسىن ئۇچۇن
بېرەلمەي - بىر سەۋەب بولغان ئىدى. ئەمما ئۇ تاشقى جەھەتتىن ئىسلام دەۋرىنى شەرىئەتچى
ئىشتىن ئۇنىڭ تەرىپىدىن ئەسلا ئويلىمىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇيۇشتۇرۇپ ئوقۇت-
قان بولغان كىيىنىشلىرىدە: «تۈمۈرنى يۇرتلاپ»، «ھەممەڭ ئىشقا
بېرىڭ...» دېگەندە ئۇ خىتاينى جىرايلىق ئىچىدىكى يارلىق،
بۇ ئىبارىلەردە يالغۇز خوجا نىياز ھاجىمنى ئەمەس، ئۇنىڭ
سەپىي تەشەببۇسچى مۇناسىپ زورلۇقلىرىنى بېرىشچى ئىشىم پىششىقلىرى
قاتارىدا ھۆكۈمەت پايدىسىنى قايتۇرغان ئەنە شۇنداق ئىچىم ئىشىنىپ
كەتكەن ئىدى.

ئەپسۇس! ھۆكۈمەت نىچكول ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جىنايىتى
ئىشتىراكى موتىش بولغان ئىدى. يەنى ھېلىقى ئىشىك-شىشە-سەي
خوجا نىياز ھاجىمنىڭ قولىغا كىرىشنى قارىماسلا؛ «يابون-
پولوس»، «ئاڭلىسا شىپونى»، «يانتۇرغۇچ...» دېگەن
يالغان تويۇق ئەمەلدارلىرىنى مولالارغا ساتقۇچى ھامىلانى ياشلىقلىرىنى
لىكىن ئۇيغۇر زىيالىلارنى قولغا ئېلىپ، «شەرقى تۈركىستان ئىسلام
جۇمھۇرىيىتى»نى ئاغدۇرۇشقا ئۇنىڭ بىلەن تالاش جەمئىيىتى قالغان
بىر ئىچى تەشەببۇسچى بىلەن بىرلىكتە دەپ ئۆلتۈرۈش ئىشىنىڭ بۇر-
مەن خىياللىق ئۇنىڭ لىڭىشى بىلەن (ھەتتا ئابدۇلكېرىم خان مەخسۇم
بولمىسا قارا زالىمنىڭ قولىدا تۈنۈگۈنكى ئازاتلىق ھۆكۈمەتنى
ئېيتقان ئىدى). لېكىن ئۇلارنى شۇ سۈرئەت ئىشتا قىلغانلار
قىسمەن ئۇنىڭ بىلەن سەۋەبچى بولۇپ يانغان ئىدى.

ئىشىك-شىشە-سەي ھۆكۈمەتنىڭ تەركىۋىدە ئۇيغۇرلار كۆپ ئىدى!
مەسىلەن قوللاندى ھەربىي-ھۆكۈمەت لازىم-ئىشىك-شىشە-سەي.
ئوخشاش جەۋھەرى (ئۆز قورقۇنچى مەنالىرى) دەپ ئاتالدى. ھۆ-
كۈمەت رەئىسى لى يۈڭ (لى جۇڭشى)، مۇئاۋىنى خوجا نىياز
ھاجىم (ئۇ ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ھەم ساقلاپ قالغان ئىدى)،
مالىيە نازىرى مامۇت-مىڭ، ئىسلاھات نازىرى يۈز ئۇسمەن،
تىجارەت ساقچى نازىرى لو-يىڭ-جېڭ، مائارىپ نازىرى

ماچاڭ (ماچ تىڭجاڭ) قوزغىلىڭى دېيىلىدۇ.

بۇ ھۆكۈمەت توختاۋسىز ئون يىل (1933-1943) ياشىدى. ئۇ ئۆز ئىچكى سىياسىي قىلمىشلىرى، جاھانگىرلىك قارىشى تۈپەيلى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ، ماناپ بىرلىكى توغرىسىدا ئارا- قۇرۇلۇشى، بارلىق ۋەتەنپەرۋەرلەر قوللىدى. تەشكىلاتى ساقلاپ، شىنجاڭنى قىسمەن قاپلاپ، ۋاقىتلىق شىنجاڭ قۇرۇلۇشى- دېگەن ئالتە نىشاننى ئېلان قىلدى. ئۇ ئالتە نىشان؛ ئالتە بۇيۇك سىياسەت دەپ ئاتالدى. بۇ نىشاننىڭ ھەممىسى ھەم ئىنگلىز تۆرە شىنجاڭغا مەخسۇس بىر دەستۇر ۋاقتى ھەم مەجبۇرىي قىلىنغان. ئۇ، ھۆكۈمەت ئالتە سىياسىي ھوقۇق ۋە ئىسلاھات دەپ نام ئالغان ئىدى.

مانا، ھۆكۈمەت بۇ ئىلگىرى شۇ تارىخقا دەستۇر ۋاقىت تۈپەيلى ئون يىل ئىچىدە ئىجتىمائىي يىغىلىش شىنجاڭ - بىر نەچچە ھۆكۈمەت شىنجاڭ بىرىنچى بەش يىللىق ھۆكۈمەت ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. تەرەققىيات بەش يىللىق قولغا كەلگەن سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ھوقۇقى، قىسقىچە ئېيتقاندا، بىرىنچى بەش يىللىق پىلان دەۋرىدىن ئۆتۈپ، بۇ سانائەت ۋە چېگرا رايونى سىياسىي تۈزۈم دەۋرى- ياشىغانلىقى ھەر تۈرلۈك شىنجاڭ بىر شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ بېشى بىلەن تەرەققىي بولغان ئىلغار كۈرەش. چۈنكى بۇ يىلىنىڭ بەش يىللىق تەرەققىيات شىنجاڭ ئۆز قولى بىلەن 84 مائاش بەش يىلدىن بۇيان. 300 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ھەر مەكتەپتە ئوقۇپ قۇرۇلۇش- قىلدى. ئۇ دەۋردە قىسقىغان ۋە ئازادلىق ھۆكۈمەتنى ئۆز شىنجاڭ ئىسلاھات جاڭ - كەي - شىنجاڭ قولغا ئالغان ئۆزگىرىش بىلەن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بىرلىكى تەشكىلاتى ھەممىسى بىر قارار قىلغان تىنچلىق كەلگەن ئىدى.

دېمەك، بۇ شىنجاڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستانلىقلار ۋە تىنچلىق يولى بىرلىكتە ئىنقىلاب قىلىشتى. قانۇن تۈزۈلۈشى تونجى كەلگەن ئىدى. تارىخىي ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي قاراشلار بولغۇسى ئىنقىلاب تۈرلۈك ئۆزگىرىشچى تەشكىلاتلىق ئىنقىلاب بولدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقى

مالىق (مال تىكچىلىك) قە ۋاشقال نىسى.

بۇ ھۆكۈمەت تۈنجى ئون يىل (1933-1943) ياشىدى. ئۇ
ئۆزىنىڭ سىياسىي قىيپىنى ئاشكارىلىماي، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش،
سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەرلىكى، ھوقۇقتا بارا-
ۋەرلىك، پاك-ئادىل بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش،
قۇرۇلۇش قىلىش دېگەن ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى- دېگەن
ئالتە سىياسەتنى يولغا قويدى. بۇ ئالتە سىياسەت «ئالتە بۈيۈك
سىياسەت» دەپ ئاتالدى. بۇ سىياسەت ھەقىقەتەنمۇ خەلقنىڭ ئارزۇسىغا
ماس كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئومۇمىي خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى.
ئۇ: «ھۆكۈمەت ئالتە سىياسەتنى ھەممە ئادەمگە باراۋەر ئىجرا قىلىدۇ» دېگەن.
مانا، ھۆكۈمەت ئومۇمىي خەلقنىڭ ئارزۇسىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ
ئون نەچچە يىل ئىچىدە ئاز-تولا نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ھۆكۈمەت
بىرىنچى بەش يىللىق پىلان ئارقىلىق، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى يولغا قويدى.
ئۇ مائارىپ، سەنئەت، ئىقتىسادىي
ساھەدە زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، ئىككىنچى بەش يىللىق پىلاننى يولغا
قويغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىجرا قىلىنمىدى-
ئاخىرىدا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ
كەڭ خەلق ئاممىسىغا زۇلۇم سالدى. چۈنكى ئۇ بىرىنچى بەش يىللىق
پىلان داۋامىدا شىنجاڭ بويىچە 86 مىڭ كىشىنى قولغا ئالدى-
ئۇلارنىڭ 300 مىڭدىن ئارتۇقى ھەرخىل جازالار بىلەن ئۆلتۈرۈلدى-
قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئاخىرىدا ھۆكۈمەتنى گومىنداڭ
قولىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى - 1944- يىلى شىنجاڭ گومىنداڭنىڭ قولىغا ئۆتتى،
شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر كەلدى. ئەمما خەلق
زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىشقا ئاتلاندى.

دېمەك، بۇ ئىنقىلاب شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي
ئازادلىق ئىنقىلابى بولۇپ، قانلىق كۈرەشلەر ئارقىلىق غەلىبە قىلدى.
تارىختىن قارىغاندا بۇ ئىنقىلاب نەتىجىسىدە
يۇقىرىقىدەك ئىنقىلاب بولغان، شەرقىي تۈركىستان خەلقى

ئۇنى ؛ بۇ يېزىلارنىڭ ئاخىرقى قېتىم تولۇقلىنىشى بولۇپ قالادۇ دەپ
تونۇلۇشقا باشلىغان ئىدى . شۇڭلاشقا بۇ ئىستىقلال مەزمۇنى جەھەتتىن
بولۇپمۇ ئىستىقلال يولىدىكى ، بولۇپمۇ ئىستىقلال ئۈچۈن
قىلىشقا تەييار ئىدى ، ئۇ بولسا كۆپلىگەن ئىلغار يوشۇرۇن
تەشكىلاتلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىدى . مەسىلەن ؛ ئىلى
، ئالتاي ، ئۈرۈمچىدە ماركسىزمنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى ،،
ئاقسۇدا ، ئۈچتۇرپاندا ، تارباغاتايدا ، قەشقەردە ، ... قاتارلىق
جايلاردا ئازاتلىق تەشكىلاتى قاتارلىق تەشكىلاتلار يوشۇرۇن
تەشكىلات قۇرۇلۇپ ، ئۇلار ... ئىستىقلال ئۈچۈن
ئۇلارنىڭ ... ئىستىقلال ... تەييارلىق
ھازىرلىغان ئىدى . ئەنە شۇ 1944 - يىلى 6 - ئۆكتەبىر كۈنى
شەرقىي تۈركىستاننىڭ ... ئىنقىلابى مەركىزى
يېرى ھېسابلانغان ئىلى ... ئىستىقلال
پارتلىغان ... باشلانغان ئىدى .
ئىلى ، ... ئىستىقلال ... تەشكىلات ...
... رەھبەرلىكىدە قوزغالغان ئىدى . ئۇنىڭ
... ئىستىقلال ... (ئۆزبېك) قاتارلىق
... (تاتار) ، ... (قازاق) ...
... ھەممىسى ... ئۇيغۇر ...
... رەھبەرلىك قىلىپ ، ئۇلار ...
... (تاتار) ، ... (قازاق) كەبى ئۇيغۇرلار
... بىلەن ... بولۇپ ...
... غالىب بولدى . ...
... قوشۇن ... ، تەشكىلات
... ئىستىقلال ...
... ئىستىقلال ...
... بولغان ئىدى .
... شەرقىي تۈركىستان ... ئىستىقلال ... سانى

مەھكەم ماڭغان بولسىمۇ ئۇلارنىڭ يەنە مىڭلىغان ئىسيانچىلارنى كومىتېت قوراللىق
كۈچلىرى تەشكىل قىلغانتى. بۇ قوراللىق كۈچلەر ئۇلارنىڭ رەھبەرلىكىدە
ئۇرۇشلارغا قاتناشقان تەجرىبىلىك پىدائىيلار ئۇيغۇر قىسىملىرىنى
ئاساسىي تەربىيەسىنى ئالغان ھالدا كۈچلىرى ئېلىپ چىقتى. ئۇلارنى
ئۇچۇن مەخسۇس تەربىيە قىلىپ ئاتالغان ئۇيغۇر قىزلىرىنى
تەرجىمە قىلاتتى. ھۆكۈمەت يېڭى كومىتېت لىدېرلىرى ماختىنىپ:
«بىز شىنجاڭ ئۆلكىسى (شەرقىي تۈركىستان) ھەمىشە ئاستا دىلانىڭ
ھالىدا ئېلىپ قولغا ئالغان. يېڭى ھۆكۈمەت» - ئۇچۇن
چار سىياسىتى كەلگەن ئىدى.
خەلق ئىنقىلابى قايناپ تۇرغان ھالدا ئىنقىلاب تارىختىن -
ئالغان بىر تەجرىبىسى شۇكى، ئۇ ئومۇمىي ئىشقا ئاتلانغاندا ئويغاق
ئاتقۇچى تەجرىبە قوزغىلاڭ ئىشلىرى باشلاپ، ئەسكەرلىرى قانچە
ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئاماللىرى بولسىمۇ ئۇلار ئەركىن بولىدۇ،
ئىلى ۋىلايىتى باشلانغان ھالدا ئىنقىلابى ئاساسلىق كومىتېت
كۈچلىرى خوجايىن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قوراللىرى بولىدۇ.
مەسىلەن، تىنچ - تەرتىپلىك قوراللىق، ھەربىي ئىشلار
ئۇچۇن ئامانلىقنى ئوتتۇرىغا چىقىپ بىر ئورۇندا كومىتېت ھەربىي
بىرلىكى قىسىم ئاتلىق پارتىزانلار ئاتىشى دەپ كېسەلگە دوچار بولۇشى
بىلەن كېيىنكى مەخلۇقات ئۆچۈرۈلدى. خوشلۇق
ئولارنى رەھبەرلىك قىلىپ پارتىزانلار بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممە
ھوقۇقلىرىغا داخىل بولاتتى. خەلق ئولارنى زادى ئاساسى. ھەممىسى
بولۇپ ئىلى بويىچە چوڭ - كىچىك ئىنقىلابىي قىسىملىرىنى ئۇرۇش
بولىدى. بۇ ئۇرۇشلاردا كومىتېت ھەربىي تەشكىللىرىنى
بولۇپ يەتتە ھەپتە كېسىشىنى ئاپىرىپ. ئاخىرى نەتىجىسىدە ئىلى
ۋىلايىتى قەھرىمان ئىنقىلابچىلار قولىغا ئۆتكۈزۈپ
بېرىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى.
ئىنقىلابنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرى 1944-يىلى 11-نويابىر
كۈنى ھۆكۈمەت قولىدىن - پارتىزانلار بولغان ئىدى. 12-نويابىر

كونى بولشەۋىزمدە، ئازات، تەشكىللەنگەن يادروسىنى ئاساس
قىلغان ھالدا، ئازات شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتىنىڭ،
قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە ئونلۇق تۈزۈلمىلىك ماددىلىق جاكارنامە خىتابنامەسى
ئېلان قىلىندى. بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ ئالىي ھاكىمىيەت شەكلى شۇ ۋاقىتتا
%47 كىشىلىك خەلق ئىنقىلابى رەھبەرلىكىدە سىستېما ئاتالدى. بۇ ھۆكۈمەت قىسقىچە
ئالىي تەدبىر مەھكىمىسى بىلەن دۆلەت تەپتىش مەھكىمىسى، ھۆكۈمەت
قارىمىقىدا: دىنى نازارەت، ھەربىي ئىشلار نازارىتى، ئىچكى ئىشلار
نازارىتى، خەلق سەھىيە نازارىتى، خەلق مائارىپ نازارىتى،
يەر - سۇ - چارۋىچىلىق ئىشلىرى نازارىتى، مالىيە نازارىتىدىن ئىبارەت
يەتتە نازارەت قۇرۇلدى. ھۆكۈمەت بۇيىچە ئالىي مەھكىمىلىرى
قۇرۇلۇپ، ۋاقىتلىق دە ئالىم ئىشلىرى ئىشقا كىرىشتى.

بۇ جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلغان 9 ماددىلىق خىتابنامە تۈز
تارىخى شارائىتقا بويىچە ناھايىتى مۇۋاپىق قويۇلغان ئىدى.
مەسىلەن، ئۇنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا «شەرقى تۈركىستان
تۇپرىقىدىكى خىتاي ھاكىمىيىتىنى مەڭگۈ يوقىتىش» دېيىلگەن
ئاجايىپ بىر جاراڭلىق شوئار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، قالغان
ماددىلىرىدا بولسا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەممە تەرەپتىن
گۈللىنىشى، [illegible] ھەققىدىكى چارىلىرى
بەلگىلەنگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىتابنامە پارلاق خەلقنىڭ
بىردەك ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ئىدى.

شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇنىڭ
خىتابنامەسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن گومىنداڭ تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ
ئىلىدىكى ئاخىرقى شەرقى - مىلىي ئورۇنلىرى قورشىلىپ يوقىتىلدى.
بولۇپمۇ خەلق ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1945 - يىلى 3 - فېۋرالدىن
تەسلىم قىلغاندىن كېيىن 8 - ئاپرېل كۈنى غۇلجا شەھىرىدىكى [illegible]
ھەربىي [illegible] ئالىي خەلق ئالدىدا جاكارلاندى. ھاكىمىيەتنى
كېيىن ماشىنا [illegible] كېيىن [illegible] قالغان
[illegible] مىلىي قىسىملار [illegible] بۇ قىسىملار
[illegible] پىيادە، ئاتلىق [illegible] 13 مىڭ
كىشىلىك [illegible] قوشۇن تارتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ باشچى

قوماندانلىقىدىكى گېنېرال-لېيتېنانت ئىسقاقبېك (قىرغىز) -
مۇنونوف باشچىلىقىدا يوردۇنلىغۇنلاچ ئۇرۇش تەييارلىقى بەلگىلەنگەن ئىدى.
دېمەك، ئەينى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسى
بىردىنبىر-بىرىنچى شەرقىي تۈركىستاننى پۈتۈنلەي ئازادلىق كۈرەشلىك
جەڭگىلىمىنى قوزغىلىشقا يۈزلەنگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەۋۋەل شىمالدىكى
تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازاد قىلىشنى ئىستراتېگىيىلىك نىشانى تۈ-
زۈلدى. بۇ ئىككى ۋىلايەتتىكى يەرلىك ئۇرۇشلار تەشكىلاتلار بىلەن
ئالاقىلەشتۈرۈلۈپ، كۆمەكچى-ۋە ئاساسىي قوشۇنى بىلەن بولغان
ھۇجۇم ئىستراتېگىيىسى تاشلاندى. نەتىجىدە 1945-يىلى 1-ئاۋغۇست
كۈنى تارباغاتاي، 6-سېنتەبىر كۈنى ئالتاي ۋىلايەتلىرى ئازاد
قىلىنىپ، ئالتايدا قازاق خەلقىنىڭ قەھرىمان ئوغلى گېنېرال-مايور
دەلىلخان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ بىر مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ
بەلگىلەندى. ئاندىن ئۇرۇش جەڭگىگە ئۆتۈلۈشكە ئەلچى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ ھەربىي
قىسىم ھېسابىدا ئىلغار شىخو ناھىيىسى ئىشغال قىلىنىپ، ماناس
دەرياسىنىڭ بويىغا ئىستىھكام قۇرۇلدى. بۇ ئىستىھكامنى قۇرۇپ تۇرۇشتا
شىخو، ساۋەن تاغلىرىدىكى قازاق قېرىنداشلىرى ئۆزىنىڭ جاسارەتلىك
قاتىلىق. ئاكىيان كەبى قوزغىلىپ ۋە ئۇرۇش تەييارلىقلىرىدا ئالاھىدە ئۈلگە
قوزغىلاڭ يارىدەمچى بولدى، ئۇرۇش مۇشۇ يەردە توختىدى.
بۇ شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مەشھۇر
قارىخانىيلار دۆلىتىدىن كېيىن تارىخ بىلەن ئاساسلانغان ئالتىنچى
مۇستەقىل تۈركىي دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسى 700
مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئۈچ ۋىلايەت، 23 ناھىيىسى
باشقۇرغان 650 مىڭدىن كۆپرەك ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، ئۆزبېك،
مانجۇ، موڭغۇل قاتارلىق 11 مىللەتتىن تۈزۈلگەن ئاھالىنى، ئۇلار
6 يىللا ياشىدى. موشۇ قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئېرىشكەن نەتىجىلىرى
سەۋرلىك بىلەن دۇنياغا تونۇلغان ئىدى، ئەگەر بۇ ئۇسۇل
بىرلا مەسىلە ئۈچۈن ئۇنىڭ 1948-يىلى ھالىيە بولدى، يىلى نەتىجە
مانا رەسمىي خارەكتېرلىك 33 يىلغىچە كۈتۈلگەنلىكىنى كۆرسەتكەن

قوماندانلىقىدىكى گېنېرال ـ لېيتېنانت ئىسھاقبېك (قىرغىز) ـ
مۇناۋۋەر قوماندانلىقىدا پۈتۈن ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۈزلۈكسىز غەلىبە قازانغانىدى.
دېمەك، ئەينى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسى
بىردىنبىر ـ پۈتۈن شەرقى تۈركىستاننى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىپ، گومىنداڭ
جاھانگىرلىكىنى قوغلاپ چىقىرىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەت ئىسمىلىك
تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازات قىلىش پىلانى تۈ-
زۈلگەنىدى. بۇ يەردىكى قوزغىلاڭچى يوشۇرۇن تەشكىلاتلار بىلەن
ئالاقىلىشىپ تۇرۇپ، كوماندىر ونىڭ قوشۇنى بىلەن بولغان
مۇناسىۋەتنى ئورنىتىپ ئالغانىدى. نەتىجىدە 1945-يىلى 1-ئاۋغۇست
كۈنى تارباغاتاي، 6-سېنتەبىر كۈنى ئالتاي ۋىلايەتلىرى ئازات
قىلىنىپ، ئالتايدا قازاق [illegible] قەھرىمان ئوغلى گېنېرال-مايور
دەلىلخان ھەسىلى(؟) ئاساسىيە [illegible] بىر مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ
بەلگىلەندى. ئاندىن ئۈرۈمچىگە ئۆتۈشكە [illegible] ھەرىكەت
قاپقىسى ھەسسىلەپ [illegible] ماناس
دەرياسىنىڭ بويىغا ئىستېھكام قۇرۇلدى. بۇ ئىستېھكامنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان. [illegible] قازاق قىرغىز [illegible] ھەقىقەتەن
قالىبلىق. [illegible]
قورالىق [illegible] بولدى، ئۈرۈمچى ھوشۇق [illegible].
بۇ، شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى دۆلىتى مەشھۇر
قاراخانىلار دۆلىتىدىن كېيىنكى تارىخ بىلەن [illegible]
مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى ئىدى. ئۇنىڭ زېمىنى تەخمىنەن 700
مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئۈچ ۋىلايەتكە قاراشلىق ئاھالىسى
يالغۇز 650 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، ئۆزبېك،
[illegible] 11 مىللەتتىن ئىبارەت [illegible]
6 يىل [illegible]. ھۆكۈمەت [illegible] شۇنچىلىك تېز
سۈرئەت بىلەن راۋاج تاپقان [illegible]
بىرلا [illegible] 1948-يىلدىكى [illegible] نەتىجە
[illegible] 33 [illegible]

شۇنىڭ ئۈچۈن كۆز يارى
قالماسلىق.

قانداق بولسا بۇ دۆلەت نەگە كېتىدۇ؟ دېگەن سوئالنىڭ ئوچۇقلىشى
ئۆز - ئۆزىنى ئەپسىيۇرە ئەيلەيدۇ. راست، بۇ دۆلەت تارىختىن
قاماقدىن يوقلۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ سەۋەبى بىرلا ئىدى، ئۇ بولسىمۇ
بىر شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى، خىتاي كوممۇنىستلىرى بىلەن
بىرلىشىپ، سىسىسىيەدىكى ئوخشاش بىرلىكتە ئايلانمىسۇ، دېگەن قو-
دۇق شۇئارنى ياڭرىتىپ چىققان ساداقەتلىك قەلب كەتكەن ئىدى.
بولمىسا بىز ئاتىنىڭ نېمە - نېمە .. سەنىڭ قىلغان خىيانەتلىرىڭ تېخى
ئېسىمىزدىن چىقمىسا قىلغۇ. ئۇنىڭ مونىنى كىيىپ ئەۋلادلىرى
ئۇيغاتقان يولدىن ماڭماس دەپ ئويلىغان ئىدۇق. خىتاي
خاقانلىرىنىڭ، بېشىدىكىلەرنى يوقۇتۇش ئۈچۈن ئۇراقچىلىق ر
بىلەن دوست بولۇش، دېگەن ئۇسۇل بىلەن ئۇلارنىڭ قانچىلىغان ئۇيغۇر-
لارنىڭ تىلىنى تارىختىن ئېلىپ، لېكىن بىزنى بىرلا تۇنجى قاتارغا قان
ھاياتىنى، بىرلىك، قالسا بولسا يەنە ھەقىقەت دېگەن خىتاي شو-
ۋىنىزمىنىڭ زەھەرلىك تۇرۇقى ئىدى تونۇشمىدىم دەپ تىنىشتە ئىگەن
ئىدۇق. ھەممىمىز بىز بۇ سوۋېتلار سىياسىتىنىڭ شەخسى ئەمەلىيەت
ساھىبى بولۇپ، بۇ قاراتمىدىكى ھەم شەك بولغان ئىدۇق، بۇ
ھەقىقەتنى تېپىشتىكى تېپىشلاق تارىخىمىز كېيىن سۆزلەيمىز.

ئەمدى ئۈچىنچى مەسىلىگە كېلەيلى. ئۇنىڭ ئۈچۈن شەرقىي
تۈركىستان ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۆرەشلەرنىڭ ئۈچىنچى
باسقۇچى — ئۈچىنچى ئىنقىلاب بولسا، دەپ ئاتالغان ئىدۇق،
بۇ دېگىنىمىز — شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 1930 دىن 1940 -
يىللاردىكى ئىككى كۆرەشتە ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان مەقسەتلىرىنى
بۇ تېتىم تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يېڭى بىر كۆرەش
كېرەك دېگەنىمىز ئىدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئاساسىي ئۆز نۆۋىتىدە سالى
ھۆكۈمەت ئەمەس، بۇ كۆرەش ئاخىرىدا، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى
جۇمھۇرىيىتى، ھاقىقىي مۇستەقىللىق ئالتە ئايلىق كېيىن
ئۇچىقىلغان ئىدى. بۇ ئۇچۇقلىقنى تورۇق ئىستىقلالنىڭ ... س-
گۈزدى. ھالبۇكى ئاخىرى ...

ئوتتۇرىدىكى كېچىسى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش ئۇلارنىڭ تارىخىدا
بىلىنگەن ئىدى. قوشۇنلىرى ساقلاپ قالغان ئاق تاشلارمۇ بىرلىكتە قوشۇلۇش
يولى بىلەن باشلانغان ئىدى. بىراق ئۇ ئۇچقۇنى يالقۇنغا ئايلانغاندا،
ئوت بولۇپ ئۇلارنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنى كۆيدۈرۈپ تۈگەتكەن ئىدى.

بۈگۈنكى كۈنلەردىن ياش ئەۋلادلارغا، داھىمانە ئۇچقۇنلاردىن
ئۇچقۇنىڭ يالقۇنغا ئايلانغاندەك سالماقلىق قوشۇنىنىڭ ھاياتى
رەھبەرى كادىرلار جاۋابكار بولۇشى كېرەك! - دەپ ئاتالغان
پىكىرلەرنى ئىزھار قىلىشقا كەلگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ھوقۇقلىرى ئۇرۇشقا
ئۇچرىغان قىسمەتلىرى، دىڭ ئۇنىڭ ئارىسى، بۇ ئارازلىقلار دىنى ئىشقا
جاھىللىق قىلىشلىرىنى ھوزا سىفىتى بىلەن رەھبەرلەر رەھبەرلىك شەرقىي
تۈركىستانلىقلارنىڭ سوۋېتتىكى قېرىنداشلىرى قالغان ئىدى. بىرىنچى
باشقىچە چۈشەنچە تۇرغۇزۇپ، سىياسىي تەشكىللەش ھاجىتى يوق.
ئېھتىمال بۇ بۈگۈنكى موھىم ئىشلار تامامەن ئاتقۇزۇلغان بولۇپ ئۇلارنىڭ
شەرقىي تۈركىستانلىق رەھبەرلىك ھەممە كادىرلار ئىشەنگەن ئىشەنچ
ئاقىۋەتلىك بولماسلىقى، ئۇ جانابلار ھەقلىق. داھىمانە ئۇرۇشنىڭ
ئۆزلۈكىدىن ئۇرۇشقا قىسمەنلىكى سۈركۈلمىگەن بولار ئىدى.

دۆلەتلەرنىڭ ئورتىسى، ئىتتىپاقلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرى
تاشقى سىياسەت، ۋە ئىچكى يالغانلىق ۋە ئەمەلىيەتتە بولۇشى، شەرقىي تۈر-
كىستان خەلقىنى ئالدىدى. داھىمانە ئۇرۇش ئۇچقۇنى ئۇزۇلگەن
قىسمەتلەر ئەۋلادلار ئارىسىدىكى ھاياتى ھوقۇقلىرىنى ئىشلىتىش
يولىنىڭ يوقالغانلىقى كۆرسىتىدۇ. ئاتالمىش ئۇچقۇنلار ئۇچقۇنلاپ
تۇرىدىغان ئىسمىنى ھوقۇقىدىن كۆتۈرۈپ ھوقۇقلارنى ھوقۇقلىرىنى بىلەن-
لەشتۈرۈش ۋە ئاتالمىش ئۇرۇش سەۋەبى، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ
تەشەببۇسى خەلقئارا ئاتالمىش يېڭى يالقۇنلار
كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. 1955-1960 - يىللىرى ئارىسىدا موناق
سەھىپىسى يالقۇنلار دىنىي خوتەن، ماتېرىيال، قۇمۇل قاتارلىق ئورۇنلاردا
بولۇپ ئەمەلىيەتتە تارقالغان ئىدى. 1965-1970 - يىللار ئارىسىدا
ئۈرۈمچى، غۇلجا، قەشقەر، قۇمۇل، خوتەن قاتارلىق جايلاردا كە-
ڭەيدى. ئۇچقۇنلار ئۇچقۇنلاپ ئۇلارنى بىرلا ئۇچۇرغان. بۇنىڭ ئاخىرى

كېلىپ، 1976-يىلى فېۋرالدا تاقسىر خەلقىنىڭ، 1977-يىلى فېۋرالدا
خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرى قوزغىلىپ، قوزغىلاڭچىلار قوزغالغان تاكىلىپ، ئۇ
يەر ۋە ئۇلاردىكى خىتاي قوشۇنلىرىغا قارشى تەقدىرنى دىيارلاردىكى،
دېمەك، بۇ كۈرەشلەر ئەزەلدىن ھەرگىز توختىمايدۇ. ئەكسىچە ئۇ
كۈچىيىدۇ، زورىيىدۇ. چۈنكى بۇ كۈرەش بۈگۈن شەرقىي تۈر-
كىستاننىڭ چەتئەللەردىكى ياردەمچىلىرى يېتىلگەن پارلاق مۇھاجىرلار
ئۇلارغا يانا بولۇۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي دوستلىرى، ھىماي
قازاقلارغا ھەم ھىمايە مۇستەقىللىقىنى ھىمايە قىلغۇچى مەشھۇر
ئىسلام دۇنياسىدىكى دۆلەتلەر قوللاپ-قۇۋۋەتلىگەنلىكتىن، ئەنە شۇ
شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ قېتىمقى كۈرىشى - ئۆزىنىڭ
ۋەتىنى قۇتقۇزۇلمىغۇچە، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇلمىغۇچە
مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ ۋە بېرىلىشتىن توختىمايدۇ!

3. شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ شۇ كۈنگىچە ھەل بولماي كېلىۋېتىشىدىكى تۈپ سەۋەبلەر؟

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىپ
ئۆتكەن 402 قېتىملىق قوراللىق كۈرەشلىرى جەريانىدا ئۆتكەن قاتارلىرى
دەۋر ۋە دەۋرلەرنى ھاسىل قىلالمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار باتۇر قانلىرى
ھېچقاچان تۆكۈلمىدى، بەلكى ماجالغا ئايلىنىپ، دەرەخلىرى ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ئۆز ئانا يۇرتىدا بولۇپ كەلگەن ئىدى! ئىراقتىكى خەلق-
نىڭ تۈپ ئارزۇسى بولغان مۇستەقىللىق مەسىلىسى شۇ بۈگۈنگىچە
ھەل بولماي كەلمەكتە. بۈگۈن ھەر بىر شەرقىي تۈركىستانلىق: ئۇ
نېمىشقا ھەل بولمىدى؟ بۇنىڭ سەۋەبى زادى نېمە؟ دېگەن
سوئاللارغا جاۋاب ئىزدىمەكتە. بىز مۇشۇ ھەممە سوئاللارغا كۆپچىلىك
ئەنە شۇ بولۇپ كېلىۋاتقان سوئاللارغا ئىلمىي ئۇزۇن تەتقىقاتلار نەتىجىسىدىن تۆۋەن-
دىكى قوشۇپ ئۆتىمىز.

1) جاھانگىرخان ئۇزاق يىللىق قوزغىلاڭ جەريانىدا تۆكۈلگەن يايلاقتىكى
جايلىرىدىكى يېرىم ئۆلۈپ قالغان قانلار ئاستىدا تاپىلغان ۋە خەلقلەرنى
يېتەكلىگەن، دەۋر يېڭى زوراۋانلارنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن ماجانى دەۋر ئاتىلىشىدۇ.

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ شۇ كۈنگىچە ھەل بولماي كېلىۋېتىشىدىكى
ئەڭ تۈپكى سەۋەبلىرىدىن بىرى شۇكى، بۇ دۇنيادا بولغان بارلىق مىللىي
ھەرىكەتلەرگە بىر تۇتاش بىر كۈچلۈك مىللىي تەشكىلات — يەنى بولمىسا بىرەر
ئىلغار سىياسىي پارتىيە يېتەكچىلىك قىلمىدى. بەزى تەشكىلاتلار
قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۇزاققا ئىزچىل پائالىيەت كۆرسىتەلمەي ياكى باشقا
مەقسەتلەرگە تۇتۇلۇپ كەتتى. مەسىلەن 1933-يىلى يېڭى
تەشكىلاتلار، قەستەن تېپىپ، ھېچكىمگە ئۇقتۇرماستىن قىلغان
جاھانگىرلىكنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىشى بىلەن، «ئىستىقلال» شەرقىي تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى» قاپتىن قۇرۇلغان. تەشكىلاتچىلار تېجەپ قويۇپ خەلقنىڭ
ھىمايە قىلىشىنى ئىشەنچ قىلدى، ئۇلارنى ئىلغار تەشكىلات رەھبەرلىرى
قىلالمىغان ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ ھەممىسى بولۇپ، مەقسەتلىرى روشەن
بولمىغاچقا ھەرىكىتى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تولۇق ئازا-
دلىقى بولغان مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشى يالغۇز ئىشلىمەي، ئۇلار
يولدا بىر نەچچە يىل ئۆتۈپ، بىر نەچچە كۈچلۈك ھۆكۈمەتنىڭ تەسىرىدە
كۈچلەنگەن ھۆكۈمەتكە قوشۇلۇپ كەتتى.

بۇ تەشكىلاتلار نېمىشقا ئۇلار يولدا بىرلەشتۈرۈلۈپ باشقىلارغا
قوشۇلۇپ كەتتى؟ بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى بار.

بىرىنچىسى، ئۇ تەشكىلاتلار رەھبەرلىرى ئىستىقلال ۋە ئەركىنلىك قىلىپ،
دۆلەت ياكى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن تەشكىلاتلار شەكلى ھەرە-
كەت ھاكىمىيىتىنى ئۆزىدىن ئۇزۇپ كەتكەن. ھەقىقىي پارتىيە ئىستىقلال ئېشى
بولۇۋېلىپ ئۇنتۇلدى. ئىستىقلالنى ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. شۇڭا ئۇ
ھەر قانداق دۆلەت يۆلەنچۈك قىلىپ كەتكەندىن كېيىن يەنە يۆلىنىپ كەتمەيدۇ.
ئىككىنچىسى، شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان ھەرىكەتلەرنىڭ بارلىقى
ئۇچىغا چىقمىغان ئىلغارلارنىڭ ئۆزىگە ئەگەشمىگەن جاپا. ھەقىقىي
ئارقىسىدا ھۆكۈمەتنى قوللىغان بىرلىك. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىلغار ياكى
بېيىلەشمىگەن بولۇپ، شەرقىي ئەركىنلىك، باشقىلار قورقۇپ كېلىدۇ،
ئۇلار خەلقنىڭ ئەينى ھۆكۈمەتنى چىقالمايدۇ. ھالبۇكى
كىشىلەرنىڭ ئىشىغا ئەنسىزلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن، بۇنىڭ

خالىس ئىشتىغا ھېسابلىقى ، بەيتىلەپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ موھىم بىر بولمايدۇ .
چاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ ئىشەنچلىك قىيىنچىلىق ۋە ئىشەنچلىك بولغان
ئىدى .

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ ھەل بولماي كېلىۋاتقانلىقى
ئىلگىرىكى سەۋەب ، بۇ يولدىكى بارلىق كۈرەشلەرگە ئىشلىگەن مۇرتەت
خائىنلارنىڭ قانخورلارنىڭ زىيانى . زەھەرلىك تاقىلىپ كەلگەن بىز
شەرقىي تۈركىستاننى كۆرسىتىپ تۇرغان ئىدۇق . تۇنجى بولمايدۇ
ھەربىر خەلقنىڭ كۈرەش ئىشلىرى ساداقەت بولۇپ كەلگەن بىرىنچى ئالدىنقى
ئىمانلىقىدىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى يەتكۈزۈپ كەلگەن ھەمدە .
ھېچقانداق سەۋەب ئەمەس ئىلگىرىكى سەۋەب يوق باز . بىرسى ، بۇ
زىيانلىق سىياسى دۆلەتلەرنىڭ تۈزگەن مۇددەت بىر قارار بولالماي كېلىشى
تۈپەيلى كونا خائىنلارنىڭ تۈزەلمەي قالغان ئىشلىرى بولغان ئىدى .
چەتئەللىك ئاسىيا - ئافرىقا ئۈچۈن تۇرۇپ ، پىشقەدەم تۇنجى تۇرمۇش ھەل
شەخسىي مەنپەئەت ساھەسى بىلەن قوراللىق ، بولۇپمۇ مەھمۇد
لىق پالاسى تۈزۈپ ئىشلەپ كەلگەن ئىدى . بۇنى تۈزىتىش
بىلەن خىتاي لوپلى . ھەر بىر يەرلىرى شۇنچە قارىچاق تۇرۇش باشلىنىشى
بىلەن تونۇلغان مۇرتەد لەرنىڭ ئالدىغا يامان يەنە خىتاي سەپلىرى
تونجى قوشۇپ ، يا بولمىسا بىر قىسمىنىڭ چىقىش تۇرۇشى تۇتۇپ
كۈرەشنىڭ ھەل قىلغۇچ بولمىغان ھامان تۈگىمەي كەلدى . ئىلگىرى
خىتايلار شەرقىي تۈركىستاننى ھەر قېتىم بېسىۋالغاندا تۈپ يەرلىك
مىللىي خەلقنىڭ كۆزلىگەن شەخسلىرىنى ئاۋاقىسى
ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقتا قالدۇرۇپ ئاساسىي تىرەكلىرىنى
بەرپا قىلىپ ئۈچۈن قويۇپ كەلگەن . بۇنىڭ ئۈچۈن مۇستەھكەم
تەشكىلى بولۇشى ئىنتايىن ، قاچانكى مىللىي ھەرىكەت بىر تۇرغاندا
مانا شۇنىڭدىن بويسۇنمىغان مۇستەملىكە تۈزۈملىرى قارشى
قويۇپ ، شۇنىڭدىن باشلىنىدۇ .

مەلۇم قانداق ئىشلارنى (قىسقىچە تونۇشتۇرۇش) قولليانما ،
56 - بەت . قازاقىستان ئۇيغۇر مەركىزى كۈتۈپخانىسى
فوندى . 1/7/0 W

تورۇقلارنىڭ 992 تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلار قارلۇق تاشقى تۇرمۇش يىقىن
يوقۇچىلار بولدى. (شەرقىي تۈركىستان خەلقى شىنجاڭنىڭ ئىسمى بىلەن
ئاتالغان تارىخ كىتابى) ئىل قۇچىسى تەسەۋۋۇر. ئالىم شىنجاڭنىڭ
ساتقۇن ھالىدىكى جايلىشىشى ئاددىي قىلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە
ئىشلىگەن ئىنقىلاب ۋە قارار قىلىش ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ كىشىلەر
قوزغىلىپ يانغىن. ئالدىغا ھەممىسى قىلىنغان ئىدى. شۇنداق -
ئۇلار بىلەن ئىشلەش يىلى ياشىغان تۇرمۇش ئادەملىرى ھازىر ياشاش
ئىشى.

شەرقىي تۈركىستان ھەم ساھىبىنىڭ ھال بولغان كىشىلەرنىڭ
ئۇچۇرى ئىستېپ ھەممىنى ئاشقان ئىسلاھاتچىلار. بۇ ھەر
قاچان مۇشۇ ئىش بىلەن باشلانغان. نەتىجىدە
بىلەن ئۇلار ئىلىپ كەلدى. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بۇنىڭ ئالدى ھەر
بىر سەۋەبى ئىدى. بىرىنچى ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي ئەمەلىيەتنىڭ ھەممە
ئىنقىلابى بولغان چوڭ تەشۋىقاتلارنىڭ بولغانلىقى سەۋەبلىك
ئۇلار ھەم ياشلىق ئۈچۈن بولۇپ. ئىنقىلاب ھەر ئىلىملىك تەجرىبىلەر
قاراشلىرى ئالدىنقى كەلدى. ھەر قېتىم ئىنقىلاب ئۆزى تۇرمۇش ئۇچۇن
باشلىغان جەڭچىلەرنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن ئىنقىلابىي ئىشلەش
ئىنقىلاب ھەر قاچان ئالدىنقى تەجرىبىلىرى بولغان ئۇلارنىڭ
ئىچىدە بىرى. ھەممىسى ئىنقىلاب ھەر قاچان تونۇشى تەجرىبىسى
ئىشىنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن بولسا. ئۇلار تۇرمۇشى ھازىرقى
تونۇش تەجرىبە بولغانىدى.

بىرىنچى قېتىم ئىنقىلاب ئۈچۈن ھازىر تونۇشتۇرۇش
سادىق بولغانلىقى نەتىجىسى ئىككى شىنجاڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ
ئىنقىلاب تەجرىبىلەر ئالدىنقى ئاخىرىدا ئىنقىلاب ئاتالغان
بولدى. ھەممىسى. بىرىنچى قېتىم ئىككىنچى قىسمى ئىسمى
ئاتالغان تۈركلەر ئۇلار ئىلىملىك بىلەن ئۈچۈن قاراشلىرى
خەلقىگە ئىنقىلاب ئىنقىلابچىلار بولسا ئاخىرى ئۇلار
شىنجاڭ. ئۇنىڭ سەۋەبى ئىسلاھات كىتابى قۇرۇلتاي
جىققان ھەر ئىلىم سۆزلىرى قالدى. ئىنقىلابچى ئاتالغان بولسا.

مەرھۇم مەسئۇد ئەپەندى سابىرى باشلىق بىر تۈركۈم ئېرەنلىرىمىز
جاڭگىيېشىنىڭ ياخشى قوللىرىدا تۇرغان زىيالىيلار نىسبەتەن خەلقىمىزنىڭ
بىر قىسمىنى ئالداپ كەلگەن ئىدى. ئۈچ ۋىلايەت قوزغىلىڭىنىڭ ئالدىنقى زەھەر
خۇددى ھوشيارلىقتا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى تەكرارلايدىغان ئەھۋالى.

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ ھەل بولماي كېلىۋاتقىنىغا
تۆتىنچى سەۋەب شەخسىيەتپەرەسلىكنىڭ خىيانەتلىرى بىلەن يەنە بىر -
لىنىشى. بۇ نۇقتىدا ئىزنى - ئىزىدىن قوغلاپ، ئەڭ كېيىنكى ئاچچىق
تەجرىبە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن گومىنداڭ ئارىسىدا
بولغان 11 ماددىلىق توختام جەريانىدا گومىنداڭ ئاشۇرغان
ئۆزى ئۆز بايرىقى قىلىندى.

بۇ جەرياندا قىسقىچە:

يايلىمۇ خوجىسىنى خىلمۇ-خىل تۈرلۈك ئارقىلىق، ئامېرىكا
ياردىمى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ غەلىبىسىگە كۆپ ۋاقىت قارشى كېلىپ
كۈرەشتە ھۇجۇم باشلىغان گومىنداڭ مەمۇرلىرى سوۋېت شەرقىدە
خەۋپ تۇغدۇردى. بۇ خەۋپنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئازاتلىق
بولۇۋاتقانلىقىنى بىلگەن ۋە ھوشيار ئازاتلىق شەرقىي تۈركىستان
خەلقىگە يەنە بىر ھەرىكەت «ياردەم» قىلىش يولى ئازاتلىق ئۈچۈن
تىرىشىپ كەلگەن سىتالىن، دەرھال شەرقىي تۈركىستان
خەلقىنىڭ سۈرجانىدىكى گومىنداڭغا قارشى ھالدىكى ئازاتلىق كۈرىشى
قوللىدى. نەتىجىدە بۇ ياردەمگە تايانغان خەلق، ئاتالمىش
ئارقا تاغلىق خەلقلىرى ئاھالىسى جانلىق تىلىدىكى قازىنى
بىر ئۆزى قوزغىلىپ ئۆتكەن، ئىستىقلالى شەرقىي تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققان ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان خەلقى ھامان ھوشيارلىق شەخسىيەت
سىتالىننىڭ ياردىمى دەپ ئۇنىڭغا ئىشەنچ بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىغا
ئىچكى ئەھلى چوڭ بىر كۈچنىڭ نامىنى بېرىپ ۋە ئۇنىڭغا مەركەزلىرى
ئۇنىڭ يەنە ئۆزى شەرقىي ئاتاپ تۇرغان بىر ۋاقىتتا 1945 - يىلى -

زىماي سىنتەبىردە ئۆزىنىڭ كۆتۈرمىگەن بىر «تەكلىپنامە» كەلدى. ئىنچىكە كۆزلەپ ئولتۇرۇپ قىلىش بىرلىكتە چىقىرىشتىن بىرىنچىسىنى چەتكە قاققان ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بولغان بۇ «تەكلىپنامە»نىڭ «ئاستىغا يېزىلغان ئىدى»، ئەگەر ئىسمى چوڭ قىلىپ ھەم ئىشەنچ بىلەن باغلانغان ئىدى. «تەكلىپنامە» بولسا خەلقئارا ۋەزىيەت تۈزۈلۈپ كەلگەن ئاخىرقى مەسىلە بىلەن قارىتىلغان بولسا، خىتاي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمگە كېلىشنىڭ ئۈچىنچى تەكلىپى بىرلىكتە ئىدى.

(بۇ ھەقتە «شىنجاڭ تارىخى» ھۆججەتلەر توپلىمىدىن قاراڭ.)

مانا، بۇ شىنجاڭ ئۈزۈل قېتىم تەنزىل بىر خىيانەت ئىدى. چۈنكى ئۇ بۇ «تەكلىپنامە»نى بىزدىنمۇ بۇرۇن موسكۋادا بىر ئۇستىمىزدىن سىكاي تۈزگەن قىلغان كومىسسار ۋەكىللىرى بىلەن مەخپىي بىر كېلىشىمگە كېلىشكەنلىكىنى كېيىن (يەنى بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ۋە خىتاي - رۇس ئوتتۇرىسىدىكى ھەم مەخپىي بىتىملەر ئىچىدىن) يازغان ئىدى.[1] قىسقىسى ئۇ بىزنى كۆز يۇمۇپ چۆكمە قىلىپ تۇرۇپ ئىككىنچى قېتىم ئالدىغان ئىدى. بۇ ئالدامچىلىق جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۈچۈن قوللىنىپ، ئۇ تۇتۇپ بىز مۇستەقىللىق يولىدىن يېڭى كەسكىن قىلىنغان ھالدا ۋە ھەممە ئىشلارنى شىنجاڭ تۈزۈمى ئاستىدا قايتا تەرتىپكە سالماقچى بولغان ئۆلكە تەرەپتىن بېرىلگەن ئىدى. بۇنداق ھەقىقەت خاتىرىلىرىدىن بىرى ئاتالغان نامەلۇم ئەگەر ۋەدىلەرنى تۇتسا، شىنجاڭ چوڭ ۋەكىللىرىنى بىرى بولسىمۇ. كېيىنكى بىر چىقىش بولۇشنى ئىشەنچ بىلەن ھازىرچە ئۇلارنى ئالدىدا كۆزلىگەن.

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى ھەل بولماي كېلىۋاتقانلىقى بەشىنچى سەۋەبى، ئۇ شىنجاڭ خەلقئارا مەسىلىدە رەنجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. كەلگۈسىدىمۇ بۇ شىنجاڭغا ئىگىلىك تىكلەش ئۈستۈن بولۇپ كەلدى. بىرىسى مانجۇر - خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇلارنى قولىغا چۈشۈرگەن خەلقئارا دىپلوماتىيە بويىچە سىلىنى

---

1) دىپلوماتىيە تارىخى 4-توم، موسكۋا 1975، 723-733-بەتلەر.

ھامان خىتاينىڭ ئىچكى ھەممىسى، بىر خىلدىن تارىمغا ئىچىگە ئېلىپ بېرىپ،
تۇرناق خەلقلەرنى ئارىمىزغا جىنايەتچىلەرنى يول قويۇپ كەلدى. ئىشلىگەنلىرى،
بۇ ھەممىسى ئىشلىگەن قىسمى خەلقلەرنى دەرىجىگە كۆتۈرۈلىشى توغرىسى
تونۇلغان بولسىمۇ، ئەمما تۇرنى شۇ دەرىجىگە يەتكۈزۈش
ئۈچۈن بولغان يەرلىك ھەرىكەت، رىناق سۆزى بولۇشى قوبۇل قىلىدى
تۈپ تۈز رەسمىي قوللىنى كۆرگەن ئىدى.

بۇ تارىخىي بىلەن بىرلىكتە ھەممىسى ئۇستىدە توختالغان تۇرناقلىرى،
ھەممىسى روشەنكى، شەرقىي تۈركىستان خەلقى سوۋېت ئىتتىپاقى
ھۆكۈمىتىنىڭ 1969-يىلى داماننىڭ ۋەقەسى ھۆكۈمەت سوۋېت بىلەن خىتاي
ھۆكۈمىتى ئارىسىدىكى پاراكەندىچىلىك كۆرسەتكەنلىكى، ئۇ زەلىلىنى
خىتاي يېرى ئەمەس ئىدى. چۈنكى تۇرناق خەلقى ئىتتىپاق تەرەپتىن
زادى خىتايلار ۋە ئايىقچە خەلق بولمايدۇ، تۈنى مانجۇ-خىتاي
ھۆكۈمەتلىرى XVIII-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بېسىۋالغان
ئىدى. چۈنكى، تۇرناقلىرى بۇ يەرنى تۇرنالارغا ھۆكۈمەت قىلىش
بىر دۆلەت قىلدى. مانا، بۇ تارىخىي فاكتلار بىلەن ئىتتىپاق ھەققىدە-
لەرگە قارىماي تۇرنى، «خىتاي ھەممىسى ئىدى» دېيىش-تۈز
تۈزلىنى ھۆكۈمەت ئىشلىتىش، ئەينى ھۆكۈمەتلىك ھاكىمىيەت قاۋا
نىيىتىنى ۋە تۇرنى ھامان قاتتىق رەقىبلارنى باشقا يەرلەردە ئەمەس.
بۇ تۇرنى خىتاي باشقىلارنى بۇيرۇقلىرىنىڭ ھۆكۈمەت قارا نىيىتىنى
ئىچكى قاراپ جۇڭگۇ يوق. ئەگەر تۇلار بولۇپ قالسا ئىنى ئىچكى
جىنايەت: «بۇ سوتسىيالىزملىق ئىلىك ھەممىسى»، «شەرقىي
تۈركىستان خىتاينىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشى ئىسلام ھۆكۈمىتى
ئەمەس»، دېگەنلەر تۇرخىتاي يالغان دەۋالار بىلەن خەلقنىڭ
كۆزىنى بوياپ كەلمەكتە. شۇڭا تۇلار بىر ھەممىسى تۇرغانلىقى
يولغا قويغان ئىدى: «سىلەر بىرلەشمەسلىكىڭلار ئەمەس، ھەممىسى ئەسلىدە»
دەپ ئېيتىپ، كۆپلىگەن ھەممىسى تېررورلۇقلارنى جازالاپ
كەلدى. بىرلەشمەسلىكنى دېگەن نېمە؟ ئەگەر تۇر ھەممىسى ۋاپۇن-
لارچە بولسا، شۇ ۋاقىتتا ھەممىسى تىلىنى تۇلۇق ھەممىسى ھوقۇقى

ئۆز قەدىرى - قىممىتىنى تونىغان ، مىللىي تەشكىلات - پارتىيىلەر
بولمىغاچقا تۇرۇپ بەرىپ ئەمەلىيەتچىلىك بولمايدۇ . ئەگەر ئۇيغۇر بولسا
جاھاندا ياشىغان بولسا ، بەرىپ ئەمەلىيەتچىلىكنى موشۇ يەردە [illegible] تاشقىرى
يەنە قىلىش - ئۇيغۇر مىللىتى ئىشەنچ ئىزدەي ، خالاس !
ئۇلارنىڭ قىسمىتى بۇ ئۇرۇشتا ئۇلارنىڭ ئاقىۋىتى - بىر دۆ-
لەت ھاكىمىيىتى قولغا ئالغاندىن كېيىن ئالتە ئايدىن ئارتۇق بولمىدى .
ئۇلارنىڭ [illegible] [illegible] ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا
زىيان يەتكۈزگەنلىكى [illegible] ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈلدى .
ئۇلارنىڭ 1945 - 1949 - يىللىرى ئىچىدە مۇستەقىل ياشىغان
پەيتتە ئېلى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ، قارشىلىق بولغانلار
ئىدى . دۆلەت موشۇ يەردە شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى ئىشلا-
نىشىغا [illegible] [illegible] قولغا ... [illegible] ئالتە ئاي
دەۋرىدە [illegible] مۇستەقىللىق ياشىدى ، مەسىلەن ، ئۇ
دۆلەتنىڭ مۇستەقىل دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلمىگىنى ، مىللىي تۇرمۇشنى
بىلەن ئۇلارنىڭ ئارزۇسى [illegible] بىر قارار ئىدى .
ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى خاس ئىستىقلالىنى [illegible] [illegible]
[illegible] بولسىمۇ دۆلەت [illegible] [illegible] ئىدى . [illegible]
بىلەن ئۆز [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] -
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] مۇستەقىللىك [illegible]
تامامەن [illegible] ئىدى . [illegible] بولسا ئۇيغۇرلار [illegible]
[illegible] قىلالايدۇ ؟ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] -
[illegible] ئىدى . [illegible] ، ئۇيغۇرلار [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ئىدى . [illegible] [illegible] [illegible]
بولسا [illegible] مىللىي [illegible] [illegible] ئىدى .
بۇ [illegible] [illegible] - [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ئىدى .

بۇ دېڭىزنى ستالىن بۇرۇنقى ھەيلىقى ئەنگلىيەمۇ، يا ئامېرىكا،
خۇددى شۇنداق بىر ئەنگلىيەمۇ ماقۇل دېدى. دۆلەتلەر ھەم ئەتراپتىكى
ئۇنىڭ چالا چاڭ دەريالىرىنى ئۆتكۈزۈپ قويۇشنى سورىغان ئىدى،
لېكىن ئۇ دېڭىزنى كۆرۈش بىلەن ئوخشاش ئەسلى ستالىننىڭ
ئەنگلىيەلىكلەرگە قانداق جاۋاب بەرگەنلىكىنى قايتۇرۇپ، ئۇنىڭغا
بۇ يىغىندىكى ئىلگىرىلەشنى بىلدۈرۈپ، تىلىگى ھوقۇقلىرى بولغان
ئىدى. ئەگەر بىز ھەم ئۇنىڭ تىللىق دەپ بەرگەن ئۇ زېمىندا
داۋاملىق تۇرۇپ ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ ئۆز خەلقىمىزنى خو-
رلىغان ساداقەتمەن قالغان بولساق بۇ گۇناھ يالاڭتاپەنگە
دوچار بولمىغان بولار ئىدۇق،

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى بىز ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردىن
بولۇپ قالدى. ئىقتىسادى جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئۆز ئەركىنلىكىنى
قەتئىي تۈردە جىنايەتچى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ گۇناھ
بەرگۈسى شەرت - شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن. بۇ شارائىتنىڭ بىرى
شۇكى، شەرقىي تۈركىستان 1949 - يىلى ماۋزېدۇڭ كومپارتىيە
قوللىرىغا ئۆتكەندىن بولسىمۇ لېكىن ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھالى ئا-
ھەستە ئاستىلىقى بىلەن خىتايلار ھەممىگە ھۆكۈمران بولغان ئىدى. جە-
مىيەت، سودا - تىجارەت، ھۆنەرۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق
خىتايلارغا ئوخشىغان ھالدا ئاستا - ئاستا ئىگىلىنىپ بولۇپ،
چارۋىچىلىق جەھەتتە تامامەن خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ھالبۇكى
مۇنداق شەرت - شارائىتلار ھەم بىر قانچە يىللار ئىچىدە ئۇلار قىلار
ئورناتقان ئىدۇق. چۈنكى 1950 - 1953 - يىللىرى سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستان رېسپۇبلىكىلىرى تە-
رەپىدىن شىنجاڭغا بولۇپ قايتقان ئۇيغۇر ۋە قازاقلار
جاۋابەن بىز ئۈچۈن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ۋە ئۆزلىرىنى
دېگەندەك تەرەققىيات ھەم يار بەرگەن ئىدى. 1956 - يىلى ئۆزبېكىستان رېسپۇبلىكا-
لىرىدىن ئىككى ئادەم ئىشلەش ئۈچۈن بولۇپ قايتقان ئىدى. مەشھۇر ئۇيغۇر
ئاخشىچىسى پاشا قىز ئىشلىتىپ بىلەن ئۇيغۇرچە قىزنامىسى يوسۇپنورا-

ۋە، موستاقىل ھۆكۈمەت ئاستىدا كېلىۋاتقان خەلقئارا ئىناۋەتلىك ئىستىقلال -
لالىرىدىن ئىنتىپ تۇرۇشنىڭ كاپالىتى بولدى. موڭغۇلىستان خەلق
جۇمھۇرىيىتى بىلەن ئىسسىق ئالاقە ئۆزئارا قاتناش ۋە يولۇقۇش ئارىسىدا چارقا
ھاللىرىنى ساقلاش ئۈچۈن قىشلاق ئاھالىسى ئىشتىراكىدىكى ئىشلىرى ھەم
بولغان ئىدى. موڭغۇل جۇڭگو ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستانغا زىيارەتتە
بولۇپ تۇرۇۋاتقان روھىيە قالدى. ئىسسىق كىيىم يەرلىرى ئۆزئارا چوڭقۇر
تانىتىش ئارىسىدا چوڭ تۈركلۈكنىڭ يا قېرىنداشلىق ئالاقىلىرى
كۈچلەندۈرۈش خاتىرىلىرى ئىز قوغدىلىپ قالغان شەرقىي تۈر-
كىستانلىقلار بىلەن ئالاقە ئاسانلىقلىرى ئالاھىدە كۈچلەنگەن ئىدى.
شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى كېيىنكى يىللاردا تېخىمۇ كەڭ تۈردە
خەلقئارادا مۇھىم قاراپ كېلىنگەن. مەسىلەن، 1950-1960-
يىللاردا ئاسىيا بويىچە زىيارەتتە بولۇپ قايتقان ھىندىستان
تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ك. پ. [illegible] چانالىرى
تارىخى دوستلۇقنى تەسۋىرلىگەن بولسا (ك. پ. س. مېنون ــ «قەدىمى
يول بويىدا»، م. 1958، 103 ــ بەت) بىلگۈلۈك ئىسلامىيە ئۆز ئالىسى
ھادىسىلىرى ئۆزىنىڭ خاتىرىلىرىدە ئۆزىنىڭ (شەرقىي تۈركىستانلىق) تو-
رۇقداشلىرى ھەققىدە قىل يازىپ كەتكەن ئىلگىرى يازغان ئىدى. بولۇپمۇ قەدىر
1958 - يىلى خىتاي ھۆكۈمىتى ماتبۇئاتلىرىدە تۈركلەرگە ھۇجۇم باشلىغاندا
يۇگوسلاۋىيە ھۆكۈمىتى قەدىرىنى شەرقىي تۈركىستان ئىشەنچ
قوشنىلىرى مانىفېستىنى خىتاي ھۆكۈمىتىنى ئېغىر تاشلاپ تىنچ
تۇرمۇشىنى تاجاۋۇز بىر دادىل قوشنىسى تولۇق ئىنسانىي ۋەسىيى
سىياسىي تونۇشتۇرۇلدى. 1964 - يىلى تۈركىيەدە ماقالىلەر
يايۇن ياۋروپا ئەللىرىگە سوزلىگەن سۆزلىرى ئۆز خىتايلارنىڭ
تۈزۈمىنى مەجبۇرى ئىشتىراك قىلىشقان بولسا، ئۆزىنىڭ
سوزى جاپا ئىچىدە خۇددى شۇ يىلى تۈركىيەدە ن. س. خرۇششېۋنىڭ
يايۇن سۇيقەست ئىشلىرى ۋە كەڭ ئەللەرگە سۆزلىگەن سۆزى بىلەن سوۋېت
ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تۈزۈمىنى ئىشتىراك قىلىشقان ئىدى. ھازىر بۇ
مەسىلىنى خەلقئارا ئەمىنلىك ھەيئىتى، مالايسىيا، تۈركىيە

يوگوسلاۋىيە، سەئۇدىيە، مىسىر، ھىندىستان، پاكىستان، ئافغا-
نىستان [illegible] قاتارلىق دۆلەتلەر قوللاپ
قۇۋۋەتلەۋاتىدۇ. [illegible] قوللاپ [illegible] تۈركىيە
[illegible] تۈركىستانلىقلارغا-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] تۈركىستان خەلقىنىڭ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] تۈركىستان خەلقىنىڭ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

يۇسۇپ ئاجىز قەشقەرى.

1948 - يىل 17 - ئاۋغۇست.